

Skeptische Notities 11 & 12
TRAP ER NIET IN !

ERKENDE ONZIN

Skepsis Congres 1996

Skeptische Notities 11

ISSN 0925-0883 ; 11

ISBN 90-73517-11-7

© 1997, *Skepsis*

TRAP ER NIET IN !

Skepsis Congres 1997

Skeptische Notities 12

ISSN 0925-0883 ; 12

ISBN 90-73517-12-5

© 2000, *Skepsis*

De bovenstaande uitgaven zijn in deze digitale versie samengevoegd. De oorspronkelijke tekst is ingescand en overgezet naar pdf-formaat.

Dit e-boekje is gratis beschikbaar op de website van de stichting Skepsis. De teksten mogen niet zonder toestemming elders openbaar worden gemaakt.

© mei 2014, *Stichting Skepsis*

www.skepsis.nl

INHOUDSOPGAVE

*open de bladwijzers met de toets F4
om rechtstreeks naar de onderstaande
teksten te kunnen springen.*

SKEPTISCHE NOTITIES 11

G.C.Molewijk	5
<i>Erkende onzin: een inleiding</i>	
Koert van der Velde	13
<i>'Onzichtbare religie bij overheid en bedrijfsleven: erkende onzin?</i>	
Jan Dirk Imelman	21
<i>Perspectieven en ficties Over de grens tussen zin en onzin in kennis van mens en maatschappij</i>	
H.F.H. Crombag	44
<i>Pseudo-psychologie in de rechtszaal</i>	
Rob Nanninga	59
<i>Luchtstrijkers in de gezondheidszorg</i>	

SKEPTISCHE NOTITIES 12

Willem B. Drees <i>Een ongelovige Thomas</i> <i>Skeptisch geloven?</i>	69
Govert Schilling <i>De wereld vergaat over 908 dagen</i>	76
Maarten Raven <i>De vloek van de farao</i>	80
Midas Dekkers <i>Trap er niet in!</i>	85
Marcel Möring <i>De angst voor het zinloze</i>	87
Karin Spaink <i>M/V: doorhalen wat niet van toepassing is</i>	90
Willem A. Wagenaar <i>Wat de rechter allemaal niet gelooft</i>	98
Piet Borst <i>Medische zelfoverschatting</i>	103
Harald Merckelbach <i>Gruwelen met Huber</i> <i>Over Satanisch Ritueel Misbruik</i>	108
Matthijs van Boxsel <i>Het nut van domheid</i>	115

Erkende onzin: een inleiding

G.C. Molewijk

Kennis en pseudo-kennis

Heel veel ideeën, inzichten, gedachtegangen of hoe u ze ook maar noemen wilt, raken verbreed door onderling te praten, door kranten, boeken, tijdschriften, radio- en tv-programma's, scholen, cursussen, lezingen en ook door congressen. Het resultaat is dat er in iedere samenleving en in iedere tijd een tamelijk algemeen gedeelde hoeveelheid kennis en opvattingen ontstaat.

Veel daarvan klopt gelukkig. Zo wordt terecht in brede kring gedacht dat het heelal immens groot is en dat onze minister-president Kok heet. Helaas echter klopt een groot deel ook niet. Veel algemeen gedeelde kennis is bij nader inzien pseudo-kennis: een mengsel van ooit aanvaard maar thans weerlegd gedachtegoed, verzinsels, vergissingen, fraude, sterke verhalen en grappen.

Daardoor denken velen dat onze minister-president in mei 1940 Colijn heette ('gaat u maar rustig slapen, er is niets aan de hand'), dat Charles Lindbergh als eerste over de Atlantische Oceaan vloog, dat Europa in 1945 tijdens de Conferentie van Jalta is verdeeld, dat een bruin ei gezonder is dan een wit, dat men eerder verkouden raakt door met nat haar de straat op te gaan, of dat het aantal stippen op een lieveheersbeestje de leeftijd aangeeft.

Behalve deze huis-, tuin- en keukenachtige pseudo-kennis is er bovendien zeer veel exotisch klinkende pseudo-kennis verspreid geraakt. Ook de hoofden van hen die als nuchterlingen tussen de beschonkenen kunnen worden beschouwd, zitten vol met flarden schijnkennis over Atlantis, de verschrikkelijke sneeuwman, het monster van Loch Ness, graancirkels, de Bermuda-driehoek, vliegende schotels, de zeer geheimzinnige gebeurtenissen die na de opening van Toet-anch-Amóns graf plaatsvonden (de vloek van de farao's) en nog een groot aantal van dit soort zaken meer.

Systematisering van kennis en pseudo-kennis

Er kan met kennis nog iets gebeuren. Veel kennis is in de loop der eeuwen in een gesystemiseerd verband ondergebracht. Ik doel hier natuurlijk op wetenschappen als natuurkunde, biologie, geologie en taalkunde. Deze wetenschappen zijn zichtbaar aanwezig. U moet daarbij denken aan bijvoorbeeld instituten, laboratoria, vakbladen, handboeken, opleidingen, beroepsorganisaties, en een schare deskundigen die lezingen geeft, op de televisie verschijnt of tijdens congressen toespraken houdt.

Helaas is tegelijkertijd veel pseudo-kennis eveneens gesystemiseerd en tot een pseudo-wetenschappelijk geloofsstelsel uitgegroeid. We mogen hier van 'hogere onzin' spreken. Een klassiek voorbeeld daarvan is de homeopathie. Deze pseudo-wetenschappen kunnen er precies zo als echte wetenschappen uitzien — compleet met instituten, opleidingen, beroepsorganisaties, vakbladen, handboeken, en een schare als 'deskundigen' aangeduide figuren die lezingen geeft, op de televisie verschijnt of tijdens congressen toespraken houdt.

Een korte tussenbalans: er ontstaat voortdurend nieuwe kennis die zich kan verbreiden en tot een wetenschap kan uitgroeien. Parallel daaraan ontstaat voortdurend nieuwe pseudo-kennis die zich ook kan verbreiden en tot een pseudo-wetenschap kan uitgroeien. Deze twee 'productielijnen' staan in principe los van elkaar. Het is niet zo dat een vergrote aanwas van serieuze kennis automatisch met een verminderde aanwas van pseudo-kennis gepaard gaat.

Infiltratie van kennis en pseudo-kennis

Nu komen we bij het eigenlijke thema van dit congres. Wetenschappelijke kennis waaiert meestal weer over de samenleving uit en komt daardoor ook bij veel officiële instituties terecht: bijvoorbeeld bij het bedrijfsleven, ministeries, rechtbanken, universiteiten, ziekenhuizen en noemt u verder maar op.

Maar helaas spelen ook pseudo-wetenschappen het klaar om dezelfde officiële instituties te infiltreren. De in deze bundel opgenomen artikelen van Van der Velde, Imelman, Crombag en Nanninga handelen daarover. Deze infiltratie kan zeer schadelijke gevolgen hebben. Ik zal daarom nu eerst drie voorbeelden geven om te laten zien dat geïnstitutionaliseerde pseudo-kennis een hardnekkig en zeer schadelijk verschijnsel kan zijn.

Koepelgraven

Nog voor de Eerste Wereldoorlog opperde de archeoloog Holwerda dat binnen in sommige Nederlandse grafheuvels vroeger een met behulp van boomstammen gebouwde koepelvormige grafkamer had bestaan. Heel spoedig echter bleek dat Holwerda's reconstructie onjuist was geweest en dat deze zogenaamde koepelgraven in werkelijkheid nooit hadden bestaan.

Het merkwaardige is nu dat de koepelgraven weigerden te verdwijnen. Ze kregen zelfs al snel een vaste plaats in populaire uitgaven en schoolboeken. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog was daarin vaak een afbeelding van zo'n graf opgenomen. Er moeten in dit land miljoenen mensen zijn die bij het woord prehistorie behalve aan hunebedden ook aan deze koepelgraven moeten denken. In 1957 is er voor het lager onderwijs zelfs een diaserie gemaakt (rond 1970 kon die nog altijd worden besteld), waarin naast vele andere blunders de leerlingen ook over de niet-bestaande koepelgraven werd geïnformeerd.

De verantwoordelijke uitgevers hebben tientallen jaren lang ieder protest tegen deze geschiedfictie naast zich neergelegd. Het is overigens aardig dat een deel van hun argumentatie bewaard is gebleven. Zo vond de pedagoog die de diaserie had samengesteld, dat de blunders in zijn dia's voor niemand bezwaarlijk konden zijn omdat (en u leest het goed) kinderen toch niet in staat waren om een en ander te verifiëren.

Tegenwoordig zijn — voor zover ik dat kon nagaan — de koepelgraven na ruim een halve eeuw eindelijk uit de schoolboeken verdwenen. De achtergrond daarvan is echter onduidelijk. Ik vermoed dat de koepelgraven min of meer per ongeluk verdwenen zijn toen in het kader van een der vele zogeheten 'onderwijsvernieuwingen' een groot deel van het geschiedenisonderwijs is geschrapt. Deze affaire maakt in ieder geval duidelijk dat een weerlegd idee niet vanzelf hoeft te verdwijnen.

Demonologie

Er heeft waarschijnlijk altijd een volksgeloof aan de een of andere vorm van toverij bestaan en het is heel lang gebruikelijk geweest om persoonlijke tegenslagen, zoals misoogsten of ziekten, aan kwade invloeden van derden toe te schrijven. Dit volksgeloof verduisterde wel het zicht op de achtergronden en oorzaken van die tegenslagen, maar leidde niet automatisch tot excessen jegens medemensen.

Dit zou echter anders worden. De geschiedenis van de heksenvervolgingen is zeer complex en gevarieerd, maar het staat vast dat die vervolgingen pas begonnen zijn nadat allerlei brokken volksgeloof over toverij in handen van theologen en juristen gevallen was. Deze geleerden legden zich erop toe om dorpspraat over heksen in een jargon te gieten en tot een heuse pseudo-wetenschap, de demonologie, te laten uitgroeien.

De demonologen beweerden te hebben ontdekt dat sommigen, vooral vrouwen, een geheim verbond met de duivel hadden gesloten en dat het daarom noodzakelijk was om deze vrouwen op te sporen en uit te schakelen. Wie demonologie studeerde, verwierf de kennis waarmee hij deze zogenaamde heksen kon herkennen.

De demonologen hebben een ongehoord succes gehad. Zij slaagden erin om hun pseudo-wetenschap in grote delen van Europa vanaf de Renaissance tot in de 18de eeuw binnen bestuursorganen en rechtbanken te nestelen. Dit heeft in ieder geval voor zo'n 50.000 vrouwen een gruwelijke dood betekend.

Hierbij valt iets op. Gedurende de eeuwen dat de heksenvervolgingen plaatsvonden, is er regelmatig gediscussieerd over de vraag of de demonologische voorstelling van zaken correct was of dat er sprake was van een misdadig waansysteem. De argumentatie pro en contra het werkelijk bestaan van heksen is in al die eeuwen nauwelijks veranderd en toen de vervolgingen uiteindelijk werden gestaakt, was dat opmerkelijk genoeg niet het gevolg van de zegepraal van het ene argument over het andere. We kunnen slechts constateren dat deze pseudo-wetenschap bij de bovenlaag van de samenleving uit de gratie raakte, zonder dat er nieuwe bewijzen tegen het bestaan van heksen werden geleverd.

Grafologie

Een laatste voorbeeld. Het idee dat ons karakter op de een of andere manier in ons handschrift zichtbaar wordt, is ongetwijfeld heel oud. Ook dit volksgeloof werd tot een pseudo-wetenschap, de grafologie, gesystematiseerd. Hoewel deze bij psychologie ondergebrachte grafologie nooit veel meer dan een in jargon gehulde verzameling platitudes is geweest, wist zij met haar leerboeken, vakbladen en genootschappen indruk te maken en wist zij bijvoorbeeld bij de PTT, KLM, NS, Philips, Heineken en Hoogovens te infiltreren.

Deze bedrijven hebben er dus aan meegewerkt dat duizenden sollicitanten jaren achtereen op ondeugdelijke gronden aangenomen of afgewezen zijn. De grafologie werd ook op universiteiten gedoceerd en in 1953 werd in Leiden zelfs een eigen hoogleraar benoemd. Er verscheen in die tijd ook een flink aantal populaire boeken waarin de grafologische 'kennis' werd verwoord.

Deze grote successen zouden echter niet voortduren. In 1963 toonde Jansen in een proefschrift de onhoudbaarheid van de grafologie nogmaals aan en omdat er binnen de psychologie een richtingenstrijd was ontbrand, werd dit proefschrift door veranderingsgezinde psychologen dankbaar gebruikt om de grafologen uit hun posities te stoten en van hun broodwinning te beroven. Dit is heel goed gelukt; in ons land is de grafologie zelfs bijkans spoorloos verdwenen.

Het ontstaan van schijnkennis is niet te voorkomen

Het voorgaande illustreert dat het voor het ontstaan, de verbreiding en het eventuele verdwijnen van schijnkennis niet uitmaakt of aangetoond kan worden dat deze 'kennis' onbewijsbaar of bewezen nonsens is. Schijnkennis komt en gaat. Dit is te vergelijken met moppen. Toen in België de door Dutroux begane gruwelen werden ontdekt, deden al snel overal Dutrouxmoppen de ronde ('Ken jij het nieuwste Sinterklaasliedje al? Wie zoet is krijgt lekkers, wie stout is Dutroux'). Het ontstaan en de verbreiding van moppen is nog nooit te verhinderen geweest.

Precies zo was het ook niet te voorkomen dat er na de 'ontdekking' van de eerste graancirkels, al snel 'deskundigen' zouden opstaan die met allerlei vakbladen, boeken, genootschappen, lezingen en congressen aan de weg zouden timmeren en allerlei wilde speculaties over ufo's en rondtollende plasmakolken als quasi-feiten zouden gaan verbreiden. Er zijn slechts twee werelden mogelijk: een wereld waarin louter schijnkennis wordt voortgebracht, en een wereld (onze samenleving maakt daar deel van uit) waarin behalve grote hoeveelheden schijnkennis ook een bescheiden hoeveelheid echte kennis ontstaat.

Het is een oude vraag of de hoeveelheid voortgebrachte onzin ongeveer constant blijft of dat zij toeneemt. Ik vermoed het laatste en misschien is dat in een moderne samenleving waarin velen onderwijs genieten, ook wel onvermijdelijk.

Zij die meehelpen om uit pseudo-kennis een pseudo-wetenschap te creëren of om een pseudo-wetenschap te laten infiltreren, hebben doorgaans een intellectueel beroep of in ieder geval intellectuele bezigheden. Nu leert de praktijk dat dit lang niet altijd de groep is waarvan de leden de behoefte hebben om voortdurend kritisch na te denken.

Integendeel. Zo herinner ik mij uit mijn eigen studententijd een ogenschijnlijk onverklaarbare paradox. Het viel mij toen steeds op dat de massamoorden door Stalin en Mao Tse-toeng door veel niet-intellectuelen als massamoorden werden herkend, terwijl een relatief groot aantal intellectueel gevormden bewonderend spraken over helaas mislukte, maar in wezen grandioze (zelfs 'wetenschappelijke') pogingen om een nieuwe samenleving en een nieuwe mens te scheppen. George Orwell zei het al: sommige onzin is zo groot, dat die alleen door intellectuelen wordt geloofd. En zo is het. Wie geleerd heeft om in een jargon te praten, is na enige oefening meestal in staat om alles wat krankzinnig of krom is op zo'n manier recht te praten, dat verbaal zwakkere mensen geïmponeerd worden en ontmoedigd zullen zwijgen.

In onze tijd is het percentage kritisch ingestelden niet aantoonbaar groter dan vroeger, terwijl het aantal mensen dat dankzij het massaal geworden onderwijs in staat is om onzin in een min of meer wetenschappelijk klinkend jargon te gieten, wel sterk is gestegen. Er zijn dus steeds meer mensen in staat om een pseudo-wetenschap te laten ontstaan of te laten expanderen. Het is dus niet vreemd indien in een samenleving met een hoge scholingsgraad de hoeveelheid georganiseerde onzin toeneemt.

Mag ik u in dit verband één persoonlijk voorbeeld geven. Bij de organisatie waar ik werk is ongeveer een jaar geleden een 'deskundige' binnengehaald die het hogere management tot meer samenwerking moest bewegen. Deze 'deskundige' bleek een jongleur te zijn en deelde aan iedere deelnemer jongleursballen en een geïllustreerd boekje uit.

In dit boekje staat dat we erop vooruitgaan als we regelmatig jongleren. Onze beide hersenhelften gaan dan namelijk noodgedwongen beter samenwerken. Het is onzeker of Da Vinci en Einstein jongleerden, maar gezien de grote prestaties van beide heren is dat zeer waarschijnlijk. We zullen het normaal gaan vinden dat de directie haar gasten al jonglerende ontvangt. Ten slotte wordt opgeroepen altijd voor veranderingen open te staan — een gedachte die heel verrassend wordt onderstreept door naar Confucius te verwijzen, een filosoof die volgens alle handboeken een conservatieve levenshouding voorstond, geënt op tradities en overleveringen.

Waar het mij nu om gaat is dit. Veel als ik ze zo mag noemen gewone collega's (boekhouders, technici of telefonistes) beschouwden de cursus van de jongleur als schandalige geldverspilling en baarljke nonsens. Sommigen vonden het verhaal zelfs zo achterlijk en ongeloofwaardig dat ze eerst dachten dat er sprake was van een grap. Ze weigerden aanvankelijk te geloven dat er werkelijk een dergelijke cursus had plaatsgevonden. De milde(re) oordelen waren afkomstig van de in het bedrijf werkzame academici en andere hooggeschoolden die er via hun netwerken weet van hadden dat veel andere bedrijven ook regelmatig door dure kermisklanten worden bezocht en die daar al aan gewend zijn geraakt. In feite is hier sprake van een soort intellectuele corruptie.

De infiltratie van schijnkennis kan mislukken

Ten slotte dit. Niemand is in staat om het ontstaan van pseudo-kennis en het uitgroeien daarvan tot pseudo-wetenschap effectief tegen te gaan. Het is onvruchtbaar om tegen windmolens te vechten. We moeten accepteren dat we tijdens ons leven steeds weer met nieuwe onzin worden geconfronteerd.

Maar het is wel zinvol om te proberen de schade te beperken en dat betekent het zo effectief mogelijk tegengaan van infiltratie door pseudo-wetenschappen van bijvoorbeeld rechtbanken, ziekenhuizen, ministeries en bedrijven. Dit is geen gevecht tegen windmolens. Hier staat het niet vast dat de poging van de aanvallende scepticus faalt. Het homeopathische gedachtegoed zal niet automatisch verdwijnen als de onhoudbaarheid van dat gedachtegoed wordt aangetoond, maar het is wel mogelijk om de infiltratie van dat gedachtegoed in onderwijsinstellingen en ziekenhuizen te beperken. Het zal moeilijk zijn, maar het kan.

Om met een krijgskundige metafoor te eindigen: een scepticus die zulke infiltraties tracht te keren, bevindt zich feitelijk in een staat van permanente oorlog met zijn tegenstanders. Hierbij zal hij ontdekken dat hij vele veldslagen kan winnen, maar dat hij de oorlog nooit definitief zal kunnen beëindigen. Toch is het noodzakelijk om deze strijd aan te gaan — alleen al ter bescherming van de burger die schoolgaande kinderen heeft, een geschil aan de rechter wil voorleggen of in een ziekenhuis moet worden opgenomen. Een burger moet erop kunnen vertrouwen dat zulke instituten niet door pseudo-wetenschappen zijn geïnfiltreerd.

'Onzichtbare religie' bij overheid en bedrijfsleven: erkende onzin?

Koert van der Velde

Godsdienstjournalist

Steeds meer bedrijven en overheidsinstanties leggen het aan met zich spiritueel noemende trainers. Ik zal in mijn verhaal verklaringen zoeken voor de populariteit van deze trainingen, die volgens de inleider Molewijk 'erkende onzin' zijn, maar die volgens mij juist als 'religieus' aangeduid kunnen worden.

Vervolgens zal ik me afvragen hoe we dit soort trainingen moeten beoordelen: als je ze niet bij voorbaat als 'pseudo-wetenschappelijke onzin' mag afwijzen — wat volgens mij niet mag — dan moeten er andere maatstaven gevonden worden om te beoordelen of, en eventueel in hoeverre, het toelaatbaar is dat bedrijfsleven en overheid gebruik maken van religieuze trainingen.

Allereerst de populariteit. Die is vreemd, want de zich spiritueel noemende trainers houden er vaak de gekste theorieën op na.

Neem Kees van Zijtveld.¹ Hij heeft een neus voor alles wat verkoopt. Zijn inbouwkeukens, sportartikelen en kleding kom je over de hele wereld tegen. En nu dus bedrijfstrainingen. Onder de naam Sidefield leert hij cursisten dat 'iedereen zijn eigen werkelijkheid creëert'. Volgens Van Zijtveld is geld gestolde liefde. Philips, Shell, Akzo Nobel en de KLM klinkt dit als muziek in de oren. Zij sturen dan ook personeel naar hem toe. Ook het ministerie van Verkeer en Waterstaat is klant.

Liefde is, zo leert Van Zijtveld verder, 's morgens op tijd op het werk komen. En tijdens de sessies voor werknemers die moeten 'afvloeien', rollen ronde therapeutische tranen: de overbodig verklaarden leren er hun werkgever te vergeven.

1. In diverse artikelen in dagblad *Trouw* heb ik de in dit verhaal besproken of genoemde trainingen beschreven.

Van Zijtveld is niet bij het ministerie van Verkeer en Waterstaat binnengehaald om zijn blauwe ogen. Het toont een belangrijk mechanisme dat in zogenaamd spirituele, New-Age-trainingen werkzaam is: ze proberen bedrijfseconomische en maatschappelijke problemen te individualiseren. Instituties proberen de verantwoordelijkheid die zij voor hun personeel hebben te ontlopen door die op het conto van het slachtoffer te schrijven.

Er is nog een reden voor Van Zijtvelde's populariteit. Van Zijtveld heeft de traininginkopers er niet bij verteld dat zijn leer is gebaseerd op *A Course in Miracles*. Jezus zelf heeft die leer tussen 1965 en 1973 geopenbaard aan een Amerikaans medium.

Hoe kunnen overheidsinstanties en bedrijven zo naïef zijn om niet door te hebben dat ze zweverige trainingen in huis halen? Eén antwoord is overweldigend simpel, maar wel waar: doordat trainers al te zweverig taalgebruik vermijden. Zo verklaarde iemand van Oibibio-business: 'Spiritualiteit moet met beide voeten in de samenleving staan. Wij spreken daarom van no-nonsense-spiritualiteit.' En het bedrijfsleven praat hem na.

Een spirituele therapeut vertelt pas wat hij werkelijk gelooft als de ontvankelijkheid van de doelgroep is gepeild en eventueel vergroot. Aanvankelijk heet de ervaring van een vorig leven 'geleide fantasie', een aura een 'veld', en een chakra een 'krachtpunt'. Heeft een spirituele trainer het over vitaliteit, dan doelt hij eigenlijk op een spirituele substantie. Een ritueel waarin deze zaken een rol spelen heet gewoon 'een sessie'.

Veel alternatieve trainingen komen binnen onder valse voorwendselen.

Zes jaar geleden gingen alle werknemers van een filiaal van de toenmalige Amrobank in reïncarnatietherapie bij Benny Gelenbrecht van SETH. Hij vertelde, en nu citeer ik hem: 'Zonder dat ze het van te voren wisten, heb ik oefeningen met ze gedaan. Ik noemde het "geleide fantasie", maar in feite ging het om reïncarnatietherapie. Die naam kon ik natuurlijk niet gebruiken, want dan waren ze direct afgehaakt. Ik bracht ze onder een lichte hypnose, en ik kon steeds iets verder gaan. Uiteindelijk heb ik ze vorige levens laten beleven.'

Boy Alberda, organisatieadviseur van het ministerie van Landbouw, vindt het billijk dat de spirituele dimensie van trainingen vaak verzwegen wordt. Waarom mensen afschrikken alleen omdat ze bevooroordeeld zijn?

Alberda heeft gemerkt dat er bij de ambtenaren al gauw een scheiding der geesten optreedt bij spirituele cursussen. 'Je ziet een spanning ontstaan,' zegt hij. 'Men vraagt zich af: hoe ver zou het gaan? Een aantal haakt af. Dat zijn mensen die niets moeten hebben van het stellen van kernvragen tijdens het werk.'

Toch heeft al bijna de helft van de top van het ministerie een training met taoïstische elementen gevolgd. En zo leerden ze 'managen door wijsheid en spiritueel leiderschap'. Ook de workshop die werkt met astrologische symbolen, loopt goed.

Geloofwaardigheid kan ook worden vergroot en zweverigheid uitgebannen door zaken wel bij de naam te noemen maar ze van een wetenschappelijk imago te voorzien. 'Een aura is een energieveld om je heen. Dit verschijnsel is met de Kirlianfotografie nu ook wetenschappelijk aangetoond,' zo beweert Ronald Jan Heijn van Oibibio, lijnrecht tegen de verklaring van wetenschappers in.

'Chakra's zijn te meten, zichtbaar te maken op beeldschermen,' stelt bedrijfstrainer Hetty Eijk-Bonte in een boek dat nota bene is uitgegeven door de Open Universiteit.

Het is goed dat Skepsis aandacht vraagt voor het misbruik van het etiket 'wetenschap'. Dit etiket doet in onze samenleving dienst als een keurmerk voor waarheid en prestige. En dat keurmerk moet bewaakt worden. Spirituele trainingen die wetenschappelijkheid claimen, verdienen het geboycot te worden.

Niet elke training zonder wetenschappelijke grond is echter als pseudo-wetenschap te bestempelen. Alleen stellingen waarvoor onterecht wetenschappelijkheid wordt geclaimd mogen als pseudo worden gediskwalificeerd. En zodra spirituele trainers stellen dat een en ander langs empirische weg kan worden gecontroleerd, lopen ze het gevaar zich te bezondigen aan het verspreiden van pseudo-kennis. Maar met veroordelen moeten we voorzichtig zijn: immers, hoeveel wetenschappelijke theorieën blijken bij nader inzien niet toch verworpen te moeten worden? En hoeveel theorieën veronderstellen niet een bepaald geloof, maar hebben toch een geaccepteerde plaats in het wetenschappelijk discours gekregen?

Veel trainingen claimen echter helemaal geen wetenschappelijkheid of mogelijkheid tot empirische verificatie van de leer. En daarom kunnen die naar mijn mening ook niet om hun veronderstelde pseudo-wetenschappelijkheid worden verworpen. Wie vindt dat dat wel moet, moet consequent zijn en alle religie rigoureuus als pseudo-kennis afwijzen.

Van Zijtvelde's stelling dat je je eigen werkelijkheid creëert is niet pseudo-wetenschappelijk, geen pseudo-kennis, en al helemaal geen 'erkende onzin'. Integendeel het is juist een geloofsvoorstelling die het leven zin geeft.

In feite lijken 'pseudo-wetenschappers' en doordrivende skeptici op elkaar: de pseudo-wetenschapper misbruikt de term wetenschap om iets met

verkeerde argumenten op te hemelen, de doordrivende scepticus misbruikt de term pseudo-wetenschap om iets met verkeerde argumenten in een kwaad daglicht te stellen. En dit is een hoogst onwetenschappelijke houding.

Let wel, ik heb niet gezegd dat de trainingen die ik tot nu toe besproken heb *geen* verwerpelijke onzin zijn, alleen dat het criterium of we al dan niet met wetenschap te doen hebben, tekortschiet om dat te beoordelen.

Het etiketteren van de trainingen als pseudo-wetenschap ontnemt ons bovendien de mogelijkheid om een serieuze verklaring voor de populariteit ervan te vinden. Immers wat kunnen VU-studenten of ambtenaren van het ministerie van landbouw die in astrologie geloven zo beschouwd anders zijn dan domme sukkel? En hoe kunnen we het feit dat zoveel bedrijven en zelfs overheidsinstellingen met New-Age-trainers in zee gaan anders verklaren dan uit achterlijkheid en hardleersheid?

Inderdaad kan ook uitgesproken domheid een instantie ertoe brengen een New-Age-trainer in de arm te nemen. Zo stuurden de sociale diensten van Hilversum en Amsterdam enkele jaren geleden tientallen labiele, arbeidsongeschikte werkelozen op cursus. Daar leerden ze zonder dat de sociale dienst er van wist met tarot, astrologie en edelstenen dat werkeloosheid het gevolg is van energetische blokkades, opgelopen in vorige levens. Een woordvoerder van de sociale dienst in Hilversum gevraagd naar het karakter van de cursus: 'Wij hebben er natuurlijk niet echt verstand van. Het gaat om gesprekstherapie met oefeningen in reflectieve vaardigheid. Het is bestemd voor mensen die passen in een bepaald heroriënteringsplaatje. Nadat hun blokkades zijn opgeheven kunnen ze doorstromen naar de arbeidsmarkt.'

In domheid lijken vage sociobabbel en zweverige psychoblabla elkaars bondgenoten.

Ik heb nu drie redenen genoemd voor de opmars van de New Age bij bedrijven: domheid, het onder valse voorwendselen binnenkomen, en het oplossen van bedrijfsproblemen door ze te individualiseren. Deze laatste reden is een functie, en is fundamenteleler dan de twee andere genoemde redenen. Spirituele bedrijfstrainingen hebben nog meer functies.

Ze helpen bij het oplossen van problemen binnen organisaties waar men geen pasklare antwoorden op heeft, die niet erg grijpbaar en moeilijk van boven af te beheersen zijn: zaken als motivatie, teamgeest en inspiratie van de medewerkers.

Meditatie zou bijvoorbeeld stress verminderen en concentratie verhogen — iets dat zelfs de aanwezigen hier waarschijnlijk niet ongeloofwaardig

in de oren zal klinken. Alleen als de claims te fantastisch zijn én wetenschappelijk te verifiëren fout, hebben we met 'pseudo-wetenschappelijke onzin' te maken. De stelling dat een training 'de spirituele energie-balans herstelt' kan zo niet worden ontzenuwd.

Voor bedrijven is er maar één criterium om te bepalen of zo'n training ingekocht moet worden: namelijk *dat het werkt*.

Hoe werkt het?

Volgens de al genoemde Alberda van het ministerie van Landbouw komt de filosofie van de meeste spirituele trainingen overeen: ze beogen het doel van het werk te laten samenvallen met het doel van het leven.

Zulk werk wordt er volgens Alberda alleen maar gemakkelijker op: getrainde werknemers gaan fluitend naar het werk.

Maar veel werk is nou eenmaal moeilijk als levensdoel te zien: het maken van bedrijfswinst, het verkopen van horlogebandjes. Wie deze zaken als levensdoel wil verkopen, moet op zijn minst 'goed gebekt' zijn. Een populaire methode is die van 'meditatief-werken': zelfs geestdodend werk zou dan kunnen bijdragen aan iemands spirituele ontwikkeling, en wordt zo toch nog zinvol.

Alternatieve trainingen geven zin. Tot op zekere hoogte, en in verschillende mate geven ze zin op een religieuze manier.

Wat religie is, is natuurlijk afhankelijk van definitie en tegenwoordig wordt die wel zeer breed genomen: van alles wordt religie genoemd, zelfs voetbal.

Maar ik ben van de oude stempel: religie is een *bepaald soort* zingevingssysteem: het doet een beroep op een onbekende, transcendente werkelijkheid, waarmee men op een rituele manier contact zoekt.²

NLP, Neuro-Linguïstisch Programmeren, is zo gezien religieus. NLP is wijdverspreid in het bedrijfsleven en bij de overheid. Het claimt te communiceren met een onbewuste dat over goddelijke kwaliteiten beschikt: zoals alwetendheid: 'Je onbewuste weet precies wat goed voor je is,' aldus een folder. Door 'Modelleren', een methode van NLP, probeer je de sterke kanten van jezelf te activeren. Verondersteld wordt dat iedereen alle

2. Zie voor het gehanteerde religie-begrip mijn artikel 'Onzichtbare religie en het pragmatisme', in *Religieuze bewegingen in Nederland 29*, p.71-97, Amsterdam 1994.

talenten op een onbewust niveau in zich heeft, alleen vaak niet 'in de juiste directory'. Door imitatie van succesvolle mensen proberen NLP'ers de eigen, in het onbewuste zetelende talenten wakker te roepen.

Het onbewuste is hier een transcendente macht, die sterk aan een traditionele God doet denken. NLP is een methode, het biedt een ritueel, om ermee te communiceren.

Van NLP bestaan verschillende versies: sommige trainers claimen wetenschappelijkheid en kunnen daarom pseudo-wetenschappers worden genoemd, anderen doen dat niet, en oefenen naar mijn mening niet per se een oneerbiedwaardig beroep uit.

Het scala van de religieuze bedrijfstrainingen is groot: kaballah, astrologie, NLP, avatar, meditatie in verschillende soorten, auralezen, massage. De ene therapie is religieuzer dan de andere: bij reïncarnatietherapie is de metafysische claim nog veel verdergaand en is de communicatie vaak nog veel levendiger, emotioneler, en van groter invloed dan bij NLP. Reïncarnatietherapie noem ik daarom religieuzer dan NLP.

De grote, in onze postchristelijke samenleving onbevredigde behoefte aan zin is volgens mij een van de belangrijkste oorzaken van het succes van spirituele trainingen.

Je kunt er tegen zijn en de menselijke behoefte aan religiositeit als nonsense wegzuiven. Maar dan doe je aan een fundamenteel aspect van het menszijn te kort: het feit dat je beperkt bent in begrip en tijd. Anders gezegd: het feit dat je dood gaat en dat dat een probleem voor je is. Een totaal gesecculariseerde situatie is daarom mijns inziens niet mogelijk en ook niet wenselijk. Zo zal er rondom ziekte altijd behoefte blijven bestaan aan religie: en niet alleen aan praten met geestelijk verzorgers over zin en geloofszaken, maar ook aan doende ritualisten, zoals magnetiseurs, rebalancers en holistische luchtstrijkers.

Het zingevingsmotief is — hoe belangrijk ook — niet het belangrijkste motief van bedrijven om spirituele trainers in te schakelen: dat is het idee dat *het werkt*. Een rationele en pragmatische bedrijfsvoering gebiedt het in huis halen van religieuze trainingen, als de productiviteit daarbij gebaat is. Deze trend, het *gebruik* van geloofsvoorstellingen zonder er in te *geloven* is breder en zou je pragmatheïsme kunnen noemen.

Zowel dit pragmatheïsme als de claim wetenschappelijk te zijn, kun je zien als symptomen van een tijd waarin velen überhaupt niet meer *kunnen* geloven. Maar dat betekent niet dat ze daarom niet meer religieus willen of kunnen zijn.

De toename van de invloed van religieuze trainingen in instituties is niet het gevolg van een terugval in rationaliteit, zoals wel beweerd wordt. Het is juist een uiting van voortgaande rationalisering. Omdat het werkt, komt men er op pragmatische, rationele gronden toe religieuze trainingen te gebruiken in de bedrijfsvoering, poogt men ook de niet-beheersbare terreinen van het leven te beheersen.

Het verschijnsel van de spirituele training spot ook met het een tijdlang als heilig beschouwde onderscheid tussen de privé-sfeer en de openbaar sfeer — en past goed in een tijd van arbeidsflexibilisering en werkeloosheid.

De vermenging van openbaar en privé-sfeer brengt op het gebied van religie een gevaar met zich mee dat degenen die de tijd nog hebben meegeemaakt dat de kerk machtig was, bekend in de oren kan klinken: religie als middel van sociale controle.

Architect en werkgever De Raaij uit Dordrecht bracht het als iets moois. Hij zei: 'Het gaat bij zo'n training niet alleen om het functioneren op het werk, maar om de hele mens — om zijn lichaam, zijn emotionele en relationele en financiële leven en om zijn spiritualiteit.' Maar zo wordt de macht van de werkgever wel erg groot als hij ook iemands privé-leven nog tot het terrein van bedrijfsbemoeyenis beschouwt.

Een training zou niet mogen dienen als middel om te manipuleren en te controleren. Toch gebeurt het.

Neem de op Scientology gebaseerde bedrijfstrainingen van Silhouet. Volgens de stichter van Scientology Ron L. Hubbard is 2,2 procent van de mensen een anti-sociaal persoon. Deze anti-socialen vormen een 'derde partij', die moet worden opgespoord en ontmaskerd en zo effectief mogelijk geneutraliseerd. Hiertoe dient de geheime PTS/SP-cursus.

De directeur van een scheepsmotorenfabriek kwam de PTS/SP bekend voor. 'Het lijkt me een moeilijke naam voor onze management-communicatietraining bij Silhouet,' vertelde hij me. 'Daarin leerden we de mentaliteit van mensen te analyseren. Lieden van het anti-sociale soort moet je bij Silhouet laten screenen en op cursus sturen. Functioneren ze dan nog niet, dan schop je ze eruit. Je moet de zieke appels uit de kist gooien, zeggen ze bij Silhouet.' De directeur was zeer tevreden met deze aanpak.

Tot nu toe heb ik een aantal oorzaken genoemd voor de populariteit van spirituele trainingen: de belangrijkste zijn de behoefte aan zin en het feit dat ze tot op zekere hoogte een gunstige werking op het productieproces kunnen hebben.

Er zijn al twee randvoorwaarden voor de toelaatbaarheid van spirituele trainingen ter sprake gekomen: dat spirituele trainingen niet mogen dienen

als manipulatiemiddel, of ter controle. En ik heb gesteld dat religieuze trainingen die claimen 'wetenschappelijk' te zijn voor bedrijven taboe zouden moeten zijn. Er zijn nog andere voorwaarden waaraan deze trainingen zouden moeten voldoen om een rol te mogen spelen in het bedrijfsleven.

1. Een bedrijf kan naar mijn mening alleen een spirituele training uitkiezen op basis van goede informatie: de zweverigheid mag niet worden verhuld. Zoals ik heb laten zien, laat dit vaak te wensen over. Training-inkopers zouden een zintuig moeten hebben voor leugens. Dat hebben ze vaak niet: zelfs de managementtrainingen van de Scientology-sekte lopen bijvoorbeeld prima.
2. Werknemers zouden vrij moeten kunnen kiezen, wel of niet aan een alternatieve training mee te doen. Ze moeten zich kunnen afvragen: Past dit bij mij? Wil ik dit echt? Dwang is uit den boze. Je stuurt toch ook geen mensen naar de kerk?

Toch wel dus. Zo werd een ambtenaar van een ministerie door personeelszaken gepusht om naar een Sidefield-training te gaan waar ze nog wat aan zichzelf zou moeten werken. Ze protesteerde bij het lezen van het naar haar smaak te zweverige documentatiemateriaal. Maar dat Sidefield-trainingen spiritueel zijn, ging er bij de personeelsconsulent niet in.

En Architect De Raaij vertelde me hoe hij onwillige werknemers de peptalk-training van NLP-er Ralph Bakker binnen zag komen: 'Van die ongemotiveerde grijze muizen, die door hun baas waren gestuurd.' Bakker wist er wel raad mee: 'Binnen de kortste keren zag je ze veranderen in energieke, frisse lieden,' stelt De Raaij, zich niet bedenkend dat de groepsdruk hiervoor wel verantwoordelijk zal zijn.

3. Bedrijven zouden alleen spirituele, New-Age-trainingen mogen aanbieden als dat gebeurt op basis van keuze uit alternatieven. Als bedrijven New-Age-trainers in huis halen, zouden ze altijd een paar alternatieven moeten aanbieden. Werknemers zouden moeten kunnen bekijken wat het beste aansluit bij hun behoefte, en levensbeschouwing. Behalve New-Age-trainingen, zouden joodse, christelijke en islamitische werknemers op hun eigen gebied bediend moeten kunnen worden. En er zouden ook seculiere alternatieven moeten worden aangeboden.

Heldere voorlichting en het aanbieden van alternatieven, zorgen er voor dat waarschijnlijk nog maar weinigen zo'n cursus van de zaak zullen volgen.

Want een bedrijf dat zijn werknemers de populaire visie aanbiedt dat maatschappelijk en economisch succes tussen je oren zit, zou zijn werknemers ook de informatie moeten geven dat dit idee uitgaat uit van twee

vooronderstellingen. De eerste is dat er oneindig veel geld, luxe en werk is voor iedereen, de tweede is dat wie desondanks niet aan zijn trekken komt daar zelf schuldig aan is. Twee vooronderstellingen die maar weinigen zullen beamen.

Ook overheidsinstanties bevelen het volgen van dergelijke, min of meer religieuze trainingen aan. Bezinning op de principiële wenselijkheid ervan heeft niet plaatsgevonden, ook hier telt alleen de veronderstelde effectiviteit. Mijns inziens draagt de overheid een eigen verantwoordelijkheid: zij zou helemaal geen religieuze trainingen mogen aanbieden, want ze zou levensbeschouwelijk neutraal moet zijn.

Een hemelgergende cursus als 'het Geheim' bij de arbeidsbureaus van Hilversum en Apeldoorn zou bijvoorbeeld taboe moeten zijn. De inhoud van het werkboek is nog het best samen te vatten als 'reli-porno'.

De cursist maakt kennis met tal van geheimen: 'Het geheim van de kosmische wetten', het geheim van 'Hoe u in 5 minuten voor altijd van uw problemen af komt', het geheim van 'Piramide-energie bij planten en scheermesjes'; van 'Wichelroede', 'Telepathie', 'Astrologie', 'De astrale wereld', 'Bewoners van het mentale gebied', 'Reïncarnatie'. En nog is de spirituele fruitmand niet leeg.

Maar scheermesjes worden gewoon niet scherper door ze onder een plastic piramidetje te leggen — en al zou het waar zijn, dan nog is het overigens moeilijk te begrijpen waarom kansarme werkelozen dit moeten weten.

Over een voorstellingen als deze wordt dan wel geen wetenschappelijkheid geclaimd, maar als voorstellingen van dien aard zijn dat ze zich lenen voor tests, en dus aantoonbaar onjuist kunnen blijken te zijn, dan zouden zichzelf respecterende instanties zich er niet mee moeten inlaten. Met andere woorden: religieuze voorstellingen mogen niet-falsifieerbaar zijn, maar als ze zelfs te verifiëren fout zijn, dan is de grens van de toelaatbaarheid in Nederlandse instituties bereikt.

Perspectieven en ficties

Over de grens tussen zin en onzin in kennis van mens en maatschappij

Jan Dirk Imelman

Hoogleraar grondslagen der pedagogiek
Universiteit Utrecht

De vraag

Deze bundel draagt een dubbelzinnige titel. Ze zou gaan over erkende onzin. Is erkende onzin iets waarvan men weet dat het onzin is terwijl men doet alsof het zinvol is? Of betekent erkende onzin dat men iets zinvol vindt dat in feite, zonder dat men het beseft, onzin is?

Hierachter ligt een probleem: hoe onderscheid je tussen zin en onzin?

Deze vraag gaat in principe iedereen aan, maar ten minste elke pedagoog die meent dat kinderen tijdens hun opvoeding nogal eens aan pedagogische onzin worden blootgesteld. Dat gebeurt zelfs als opvoeding op een professionele manier in praktijk wordt gebracht en, zoals in het onderwijs, onder de zorg van de overheid valt.

De thematiek van deze bundel intrigeert mij als praktisch en theoretisch geschoold pedagoog eigenlijk al jaren. In verschillende toonaarden schreef ik erover. In deze bijdrage buig ik me opnieuw over het thema, waarbij ik me met name wend tot de filosofen De Rijk en Vaihinger. Zij geven mij de gelegenheid deze keer vooral in hun woorden de kwestie te doordenken of men perslot van rekening überhaupt wel een onderscheid kan maken tussen zin en onzin.

Het verloop van deze bijdrage is als volgt. Ik begin met het verduidelijken van het probleem door het geven van voorbeelden waarin de vraag speelt of iets zinvol of onzin is. Die verduidelijking brengt ons verraderlijk dicht bij de conclusie dat wat zin of onzin gevonden wordt eenvoudigweg afhangt van het betekenisperspectief dat men inneemt. Dat zou betekenen dat bijvoorbeeld mijn kritiek op de onzinkanten van het Jena-plan-, het Montessori-, het Vrije-Schoolonderwijs niet meer waard is dan de

opvatting van de betrokkenen zelf. En dan: einde discussie.

Pas op het laatste moment denk ik een uitweg gevonden te hebben uit de cirkelredenering die zegt dat ieder vanuit een bepaald perspectief (op de wereld, op onderzoek, op opvoeding of wat dan ook) redeneert en dat perspectieven nu eenmaal verschillen en dat niemand zich aan zijn eigen perspectief kan onttrekken, dus ook een sceptische criticus niet aan het zijne. Of de lezer die door mij gevonden uitweg ook wil zien, is straks natuurlijk nog maar de vraag. Ik begin nu dus met het nalopen van twee voorbeelden.

De rechter tussen zin en onzin

In de dagelijkse en de politieke praktijk leggen we ons vaak neer bij de constatering dat mensen en groepen er een wereldbeeld op na houden dat het onze niet is — en verder gaan we dan over tot de orde van de dag. Deze houding is vooral ons Nederlanders niet vreemd: wij hebben, door onze economische, politieke en godsdienstige geschiedenis, geleerd dat vrijheid van meningsuiting, godsdienst en onderwijs een goede gedachte is. In de praktijk resulteert deze gedachte echter vaak in het kritiekloos accepteren van wat de ene of de andere groep voor zinvol houdt. We houden het er liever op dat iedere groepering haar eigen gelijk heeft. Zo vermijden we fundamentele discussies over de vraag of het altijd wel om iets zinvol gaat.

Niet altijd kunnen we echter zo'n discussie vermijden. Het wordt namelijk lastig als men tóch vanuit het ene perspectief op wat zinvol is iets zinvol vanuit een ander perspectief aan de kaak stelt *en daaraan publieke gevolgen wil verbinden*. Zo houdt bijvoorbeeld de vrijheid van onderwijs vrijheid van schoolinrichting in. Dit betekent onder meer dat men een homoseksuele leerkracht niet hoeft te benoemen als het levensbeschouwelijke fundament van de school dit verbiedt. Vanuit het perspectief van de gelijkwaardigheid van mensen doet zich dan echter een frictie voor. Het non-discriminatiebeginsel verzet zich immers tegen discriminatie in het algemeen, dus ook tegen discriminatie bij de benoeming van leerkrachten. De Nederlandse jurisprudentie vindt de vrijheid van onderwijs echter een hoger goed en staat onder bijzondere omstandigheden discriminatie toe.

Een fraai voorbeeld van een juridisch gevecht over de vraag of iemand iets in publiek voor waar mag houden wat anderen absurde onzin en zelfs lasterlijk vinden, is het 'ezeltjesproces' uit de jaren '60. Van het Reve stond terecht op basis van een aanklacht van het Openbaar Ministerie. Zijn zonde: in de ogen van het Openbaar Ministerie, dat sprak uit naam van grote

groepen in de samenleving, had hij in *Nader tot u* een godslasterlijk verhaal geschreven over een door hem boven aan de trap bedreven copulatie met God, geïncarneerd in een lief grijs homoseksueel ezeltje. De uiteindelijke juridische slotsom was dat wat de een als religieuze onzin, en tegelijkertijd als vloek en smaling ziet, voor de ander kan gelden als een uiting van diepe religieuze zin. Beide vormen van zin zijn dus gelijkwaardig omdat het om religieuze perspectieven gaat. Het oordeel van de rechter baseerde zich in feite op de aanname dat elke levensbeschouwing er een is, en dat een oordeel over wat onzin of zin is binnen levensbeschouwelijke concepties niet op een boven- of buitenlevensbeschouwelijk niveau van arbitrage gevelde kan worden.

Waarom deze twee voorbeelden? Om, zoals ik aan het begin van mijn verhaal al schreef, een problematiek aan de orde te stellen die in opvoeding en onderwijs en in de pedagogiek op een wel heel indringende manier speelt. In hoeverre mogen opvoeders de jongere generatie blootstellen aan opvoedings- en onderwijspraktijken die op onzin gebaseerd zijn? Uit het Reve-voorbeeld blijkt dat godsdienst en meningen vrij geconsumeerd kunnen worden, en uit het voorbeeld van het niet-benoemen van een homoseksuele leerkracht blijkt zelfs dat kinderen een door de rechter gesancioneerde kans lopen dat hun een bekwame docent wordt onthouden. En dat alles omdat willekeurige groepen mensen of individuen iets zinvol vinden. Ik stel de zaken maar even scherp.

Nu waren dit juridische gevallen. Zou de wetenschap, als een soort boven- of buitenperspectivische scheidsrechter, wél kunnen onderscheiden tussen zin en onzin?

Wetenschap tussen zin en onzin

Wetenschap, zeggen velen, heeft met levensbeschouwing en eigenlijk ook met welke vorm van perspectiefneming niets uitstaande. Bij wetenschap heerst de ambitie om objectief te zijn. Dat mag wel eens mislukken, maar in principe gaat het daar om de feiten. Bij levensbeschouwingen en andere niet-wetenschappelijke vormen van 'zien van de wereld' (world views) gaat het om 'feiten' (tussen aanhalingstekens) en zingeving op basis van normen en waarden. Uit echte feiten, zo zegt de wetenschappelijke mainstream, zijn geen normen af te leiden en echte feiten zijn niet afhankelijk van een (normatief) bepaalde zingeving. Als echter wetenschappelijk onderzoek naar feiten die op basis van een levensbeschouwelijke praktijk gecreëerd

zijn, aantoon dat ze niet deugen, wat gebeurt er dan? Zet men de wetenschap of de desbetreffende levensbeschouwing in de beklagdenbank? Of laat men alles bij het oude?

Binnen levensbeschouwelijke kringen ontwijkt men dit dilemma door te stellen dat het wetenschappelijke feit net zo'n soort feit is als elk ander perspectief gekleurd feit. Dat wetenschappelijke feiten 'toetsbaar' horen te zijn, wordt in die kringen opgevat als een bijzonder kenmerk van het wetenschappelijke perspectief. Buiten de wetenschap telt die eis niet. Op dezelfde willekeurige manier gelden buiten het katholicisme de ex cathedra gedane uitspraken van de Paus niet, of gelooft men buiten de christenheid niet in de wederopstanding van Jezus. Zinnige feiten treffen we in de wetenschap zowel als in 'world views' aan. Het gaat in beide gevallen namelijk om zaken die men 'voor waar houdt'. Als er dus verschil van mening over zin en onzin bestaat, dan is het wetenschappelijke oordeel niet meer waard dan het wereldbeschouwelijke, en daarmee basta.

Dat ook veel wetenschappers in geval van een meningsverschil over de zin of onzin de wapens laten rusten, heeft te maken met de in wetenschappelijke kring opgeld doende mening dat normen en waarden alleen maar buiten de wetenschap een rol spelen. Zodra dus binnen een wereldbeschouwelijk perspectief iets zinvol gevonden wordt dat wetenschappelijk gesproken onzin is, is er toch de wetenschappelijke aarzeling om dit aan de kaak te stellen: immers, wat in een 'world view' zinvolle feiten zijn, kan door de wetenschap, aldus vele moderne wetenschappers, niet beoordeeld worden omdat deze wereldbeschouwelijk zinvolle feiten normatief gefundeerd zijn, en zo'n beoordeling valt nu eenmaal buiten het bereik van de wetenschap.

Heel wat gedrags- en sociale wetenschappers hebben ondertussen op de universiteit nog meer geleerd, namelijk dat zelfs wetenschappelijke feiten op iets normatiefs berusten. De grondslag van feiten ligt in theorieën. En daarvan zijn er veel — vooral binnen de gedragswetenschappen en sociale wetenschappen. En al die theorieën zijn dank zij hun onderscheiden normatieve gehalte net zo onvergelijkbaar met elkaar als levensbeschouwingen. Wil je van de ene theorie in de andere stappen dan moet je je bekeren — zo zegt Wittgenstein, en tal van wetenschappers zeggen het hem na. In de ogen van die modern opgeleide wetenschappers krijgt wetenschap dus zelf normatieve trekken die lijken op het normatieve gehalte van een levensbeschouwing. Het maakt deze wetenschappers ontvankelijk voor het argument dat theoretisch zinvolle feiten van elkaar en van levensbeschouwelijke feiten zullen verschillen zodra hun (q.q. normatief geladen) vooronderstellingen en concepten van elkaar verschillen. Wanneer dit zich voordoet dan

(aldus die wetenschappers): 'so what'. Elk normatief uitgangspunt hoort thuis in — alweer Wittgenstein — een taalspel; en elk taalspel is er een. En de vraag of de vooronderstellingen van een zeker wetenschappelijk taalspel zinniger zijn dan die van een ander theoretisch taalspel of van een levensbeschouwelijk taalspel, is letterlijk onzin.

Het gevolg is dat men meent dat wetenschappelijke zich evenals levensbeschouwelijke praktijken als het ware op een bepaald grondgebied afspelen, waarbij tussen die grondgebieden met hun verschillende taalspelen geen grensoverschrijdingen worden toegestaan. Wetenschappers die deze Wittgenstein-achtige mening huldigen, gaan natuurlijk al helemaal discussie over de zin of onzin van het levensbeschouwelijke en van het wetenschappelijke feit uit de weg.

De tot nu toe geschetste gelijkmoedigheid, onverschilligheid of zelfs afkeer van Nederlandse wetenschappers van de vraag of er onderscheiden kan worden tussen zin en onzin en tussen geldige en niet geldige uitspraken over feiten maakt dat in ons land eigenlijk een sceptische traditie ontbreekt. We laten elkaar liever met rust. Weinig mensen en groepen geven in de zijlijn van maatschappelijke gebeurtenissen van hun sceptische verontrusting blijk. De 'groep-Skepsis' reken ik daar maar toe. En personen als Crombag en Wagenaar bijvoorbeeld.¹ En de beide Kohnstamms. En Koops, als hij de feiten der ontwikkeling, gezien binnen het perspectief van de Piaget-traditie, ter discussie stelt.² Er zijn er meer: de columnisten Helddring, Hofland, Max Pam, Been Montijn — om eens enkelen van *NRC Handelsblad* te noemen. Maar het blijft een bescheiden aantal.

Zelf heb ik me wel ingezet voor kritische beoordelingen van kinderpsychiatrische, orthopedagogische en onderwijskundige pretenties bij het beschrijven en verklaren van feitelijke gebeurtenissen, zoals bij de

1. Bijvoorbeeld: H.F.M. Crombag en H.L.G.J. Merckelbach (1996), *Hervonden herinneringen en andere misverstanden*. Amsterdam/Antwerpen: Contact; W.A. Wagenaar (1988), 'People and places in my memory'. In: P.E. Morris en R.N. Sykes (eds.) (1988), *Practical Aspects of Memory: Current Research and Issues*. New York: Wiley.

2. Bijvoorbeeld: W. Koops en B.R. Hamel (1986), 'Cognitieve ontwikkeling'. In: J.F. Orlebeke, P.J.D. Drenth e.a. (red.) (1986), *Compendium van de psychologie*, deel 6: *Het begrip 'ontwikkeling'*. Muiderberg: Coutinho. Overigens nam ik ook zelf het begrip 'ontwikkeling' onder de loep: J.D. Imelman (1990), 'Ontwikkeling en vooruitgangsgeloof, fictie en relativisme en de cultuurkritische en kenkritische taak van de pedagogiek'. In: J.D. Imelman (red.) (1990), *Cultuurpedagogiek*. Leiden/Antwerpen: Martinus Nijhoff.

wetenschappelijke blunders rondom Oude Pekela, de Bolderkar, en de poppenmethode in het geval van een bepaald rechtsgeding.³ Ook stelde ik vragen bij een onderwijspraktijk die het kind vooral 'neemt' als sociaal wezen, zoals binnen de Jenaplanscholen; of die het kind, omgekeerd, ziet als een individueel wezen met geheel eigen ontwikkelingsprogramma's, zoals binnen het Montessori-onderwijs; of die het kind neemt in de betekenis van een wezen dat gedurende zijn levenstijd in een aardewezen geïncarneerd is, zoals volgens de alleszins wonderbaarlijke opvattingen binnen de Vrije-Schoolpedagogiek gebeurt.⁴ En wat zijn de zinvolle feiten die aantonen dat 'ontplooiing' en 'gelijke kansen' de drijvende principes zouden moeten zijn bij het institutionaliseren van de vroegere middenschool of de huidige basisvorming van 5- tot 15-jarigen — beide goed voor miljoenen verslindende beleidsmaatregelen?

Op naar de hamvraag

Ik werk één voorbeeld nog even uit om het vervolg van mijn verhaal te kunnen vertellen en tot een conclusie te kunnen komen. In 1986 verscheen, ondanks een brief van de voorzitters van de Antroposofische Vereniging in Nederland en de Vereniging voor Vrije Opvoedkunst aan uitgeverij Elsevier

3. Onder andere: J.D. Imelman (1989a), Lessen uit 'Pekela' en 'Vlaardingen'. *Jeugd en Samenleving* 19; idem (1989b), Een clown in een bolderkar... *Pedagogisch Tijdschrift*. Speciale editie.

4. Onder meer boekpublicaties als: J.D. Imelman, J.M.P. Jeunhomme en W.A.J. Meijer (1981), *Jenaplan. Wel en wee van een schoolpedagogiek*. Nijkerk: Intro; J.D. Imelman en P.B. van Hoek (1983), *Hoe vrij is de Vrije School?* Nijkerk: Intro; J.D. Imelman en W.A.J. Meijer (1986), *De Nieuwe School gisteren en vandaag*. Amsterdam/Brussel: Elsevier; J.D. Imelman, J.M.P. Jeunhomme en W.A.J. Meijer (1996), *Jena-Plan. Eine begriffsanalytische Kritik*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.

En van de artikelen zijn onder andere te noemen: J.D. Imelman (1990), 'Eine Diskrepanz zwischen kindesanthropologischem and sozialpädagogischem Denken innerhalb der Reformpädagogik'. In: H. Lademacher and L. Geeraedts (Hrsgs.), *Jahrbuch 1. Zentrum für Niederlande-Studien*. Münster: Regensburg; J.D. Imelman and W.A.J. Meijer (1992a), *Kindheit in Europa im Wandel. Ist die Montessori-Pädagogik kulturhistorischem Wandel gewachsen?* *Montessori Werkbrief* 30 (4); J.D. Imelman (1992b), *Waldorf-Education. An outdated combination of religion and education*. *Panorama. International Journal of Comparative Religious Education and Values* 4 (2).

waarin gewaarschuwd werd tegen de onwelvoeglijkheid en onwetenschappelijkheid van onze teksten over de Vrije-Schoolideologie, een boek van Meijer en mij over de 'nieuwe school gisteren en vandaag' (zie onder noot 4). Daarin staat een hoofdstuk over Steiner en zijn pedagogiek. In 1983 had ik, met Van Hoek, al een boekje gepubliceerd over de antroposofische pedagogiek en onderwijspraktijk (zie eveneens noot 4). In beide publicaties besteedde ik, onder heel veel andere zaken, aandacht aan de aanvankelijke leesmethode van de Steinerscholen. En ik voorspelde dat de leesvaardigheid zich, door ondeugdelijke vooronderstellingen van die leesmethode, veel te traag zou ontwikkelen, dat de Vrije School daardoor ook een remedial-teaching-problematiek zou kennen die binnen de eigen praktijkconceptie niet goed is aan te pakken en dat eventuele samenwerking met niet-antroposofische deskundigen tot wrijving zou leiden. Door volstrekt voorbij te gaan aan de zich omstreeks 1900 ontwikkelende persoonlijkheids- en Gestaltpsychologie en door zich te baseren op deels eigenzinnige en al lang achterhaalde associatiepsychologische opvattingen, schiep Steiner een aanvankelijke leesmethode die hooguit te vergelijken is met de zogenaamde klankmethode van Nieuwold uit het begin van de 19de eeuw en met die van de Philantropijnen, een groep pedagogen aan het eind van de 18de eeuw. (Steiner c.s.: 'Blaas de lamp eens uit, hard.' 'Ffffff'. 'Goed zo en nu zacht.' 'Vvvvv'. En daarna leren de kinderen: 'Ef en 'Vee'.)

Onze voorspellingen kwamen uit, zoals bleek uit een empirisch onderzoek van Bus en Kruizenga.⁵ Zij schreven onder meer dat nog 'na drie jaren onderwijs het technisch leesniveau van leerlingen van de Vrije School achter blijft bij dat van kinderen van "normale" basisscholen'. Ze onderzochten ook of deze achterstand geweten zou kunnen worden aan de onbekwaamheid van docenten, maar dat bleek niet zo te zijn.

Het ligt voor de hand te concluderen dat de principes waarop het antroposofische leesonderwijs zich baseert berusten op onzin, of althans op ondeugdelijke aannames en ondeugdelijke feiten. Dat is echter niet de mening van twee antroposofische leerkrachten die in dezelfde aflevering van het tijdschrift reageren op het onderzoek.⁶ Hun voornaamste kritiek is dat de onderzoekers zich in hun onderzoek niet gebaseerd hebben op de

5. A.G. Bus en T.H. Kruizenga (1986), Leren lezen op een Vrije School. *Pedagogische Studiën* 63 (4).

6. H. Sleutel en M. Ploeger (1986), Naar aanleiding van de studie 'Leren lezen op een Vrije School'. *Pedagogische Studiën* 63 (4).

uitgangspunten van het Vrije-Schoolonderwijs. Dit verwijt past precies in de ivorentorenpositie waarin levensbeschouwingen en ook sommige wetenschappelijke stromingen zichzelf plaatsen als ze 'hun wereld der feiten' immuun willen maken voor kritiek door eenvoudigweg te zeggen dat de kritiek nu eenmaal afkomstig is van een andere ivorentorenpositie.

Door elke kritiek 'van buiten af' te beschouwen als een willekeurige kritiek vanuit een willekeurig ander perspectief, legt men ook steeds een ethische, een morele claim op critici. Zij hebben immers slechts een ander perspectief, waar halen ze dus het recht vandaan om kritiek te leveren?

Aan de hamvraag wordt dan voorbij gegaan. Hun opvatting betekent namelijk dat, als elk perspectief een waarde op zich heeft en niet in vergelijkende zin beoordeeld mag worden, ook bijvoorbeeld levensverslindende en vrijheidsberovende ideologieën gevrijwaard zijn van een kritische beoordeling. Een grenzeloos *relativisme* blijkt, paradoxaal genoeg, vrijwel altijd gekoppeld te zijn aan een *absoluut* geloof in eigen gelijk.

Deze opvatting wil ik in de rest van mijn verhaal aan de kaak stellen. Om dat te kunnen, volgt er eerst nog een nogal filosofische excursie naar het gebied van ons kennen van onszelf. Hoe krijgen de mens- en maatschappijwetenschappen kennis en hoe ontstaan levensbeschouwelijk gekleurde inzichten? Bestaan daartussen verschillen en overeenkomsten? Als het door mij gezochte antwoord zou gaan luiden dat daartussen geen onderscheid is te maken, valt er over de vraag wat 'zin' of 'onzin' is niets meer te zeggen. Die vraag is dan zelf zinloos geworden.

Een filosofische excursie

Welke kennis kan de mens over zichzelf, zijn denken en doen, zijn emoties en strevingen verzamelen? Het antwoord is: kennis die historisch is. Daarmee bedoel ik dat mensenkennis (hieronder reken ik voor het gemak ook de mens- en maatschappijwetenschappelijke kennis) altijd betrekking heeft op geschiedenis. Weliswaar kunnen we op het eerste gezicht zeggen dat deze mensenkennis personen en groepen betreft. Maar bij nader inzien kunnen we groepen en personen pas kennen door dat wat ze denken en dachten, zeggen en zeiden, doen en deden en maken en maakten. Het object, het onderwerp van de mensenkennis verzamelende wetenschappen, is 'geschiedenis', is 'dat wat ge-schiedt'.

Niet alles wat plaatsvindt, is historisch. De niet-menselijke levende en de dode natuur kennen geen geschiedenis. Wat daar 'geschiedt', bestaat uit

reeksen van opeenvolgende gebeurtenissen, processen. Een en ander kan goed aangeduid worden met het woord 'ontwikkeling'. Ontwikkeling overkomt iets; geschiedenis wordt 'gemaakt'. De mens heeft er de hand in.

Niet in de laatste plaats maakt hij betekenissen. Mensen interpreteren zichzelf en hun omgeving, geven er betekenis aan en denken, handelen en 'beleven de dingen' op basis van die betekenissen. Zo vullen ze al sinds mensenheugenis hun tijd op hun manier. Hier en nu zus, toen en daar zo. Ze vertellen daarover steeds weer hun verhaal.

Dat kan een wetenschappelijk verhaal zijn; een interpretatie van iets wat geschiedt, van een geschiedenis. Die geschiedenis heeft echter zelf reeds het karakter van een verhaal. Een verhaal, bestaande uit een aaneenrijging van interpretaties. Wetenschappelijke mensenkennis bestaat uit verhalen over verhalen. Je zou kunnen zeggen: het gaat om verhalen van de tweede soort over verhalen van de eerste soort. En over die verhalen van de tweede soort zijn weer verhalen van een derde en hogere soort te vertellen, bijvoorbeeld als een bepaald psychologisch verhaal op zijn beurt geanalyseerd wordt door een filosoof en dat analytische verhaal weer geïnterpreteerd wordt door een derde enzovoort.⁷

De verhalen van de tweede soort, de wetenschappelijke en filosofische dus, zijn onvermijdelijk beïnvloed door het verhaal van de eerste soort

7. Worden die verhalen van de tweede (en hogere) soort ordelijk en gedisciplineerd verteld, onder verantwoording van bronnen en dergelijke, dan hebben we te maken met wat we door de bank genomen sociale wetenschap en/of filosofie noemen. De geschiedwetenschap is een van die sociale wetenschappen. Ze heeft het over unieke maatschappelijke gebeurtenissen. De culturele antropologie is aan de geschiedwetenschap sterk verwant. In een antagonistische positie staat de sociologie: een sociale wetenschap van generaliseerbare kenmerken van onderling vergelijkbare gebeurtenissen. Niet de unieke gebeurtenis maar vergelijkbare gebeurtenissen vormen haar object en gegeneraliseerde kennis is haar doel.

Naast maatschappelijke kunnen we ook persoonlijke geschiedenissen onderscheiden. De biografie, een bijzondere vorm van geschiedschrijving, houdt zich met die zaken bezig en staat daarin als het ware tegenover de psychologie: een sociale wetenschap van onderling vergelijkbare persoonlijke gebeurtenissen. Hier wordt het begrip 'geschiedenis' echter discutabel: het gaat immers over kanten en condities van menselijk gedrag, dus met inbegrip van wat er zich in de natuur van de mens afspeelt. Maar hoe dan ook, hoe mensen hun denken en waarnemen en het daardoor opgeroepen gevoel interpreteren en hoe ze hun handelen en willen interpreteren, inclusief het ook dáárbij horende gevoel, deze vragen zijn grotendeels een zaak van de psychologie als een historische wetenschap. Voor een kleiner deel is ze natuurwetenschap.

waarin een wetenschapper zich zélf bevindt. Hij 'zit' al in een verhaal, en vanuit dat verhaal verhaalt hij over de verhalen van anderen. Zowel zijn 'interesse' als zijn 'theoretische invalshoek' en zijn 'methode' dragen de kenmerken van zijn eigen actuele verhaal. Zo verhaalt een historicus van nu misschien over de Nederlanden in de 17de eeuw. De deelnemers aan de geschiedenis van toen, zoals elk inleidend boekje over het doen van historisch onderzoek kan vertellen, verhaalden hun eigen geschiedenis waarschijnlijk onder meer in termen van godsdienst en zeker niet in de sociaal-economische termen van nu. De huidige geschiedschrijver is nu juist geïnteresseerd in sociaal-economische vraagstukken. Zijn verhaal zal zonder twijfel een totaal ander verhaal opleveren dan het verhaal van betrokkenen van toen. Dat komt omdat de belangstelling die zijn verhaal `stuurt' de hunne niet is, het zingevende perspectief het hunne niet is, en de begrippen waarmee hij het vertelt de hunne niet zijn. Hij spreekt hun taal niet. Bovendien verschillen de interessen van huidige historici en de door hen gebruikte theorieën en methoden ook nog eens onderling: de een denkt en spreekt marxistisch, de ander volgt Weber, Ariès enzovoort. Al die verschillende perspectieven kleuren altijd maar weer de taal van elk verhaal van de tweede soort.

Samengevat: het karakter van de mens- en maatschappijwetenschappen, kort: de mensenkennis, is historisch in verschillende betekenissen:

1. haar onderwerpen zijn historisch en
2. de wijze waarop ze deze onderwerpen behandelt, is historisch. En dit laatste dan op drie niveaus: bepaald door
 - 2a. een actuele interesse,
 - 2b. een actuele theorie en
 - 2c. een actuele conceptualisering.

Deze door en door historische aard van alles wat we vandaag de dag aan mensenkennis bezitten staat ver van de meer logisch gekleurde natuurwetenschappelijke kennis.⁸

Om de 'geordende mensenkennis' nader te kunnen kwalificeren, vergelijk ik haar even met 'geordende kennis van de natuur', zoals te vinden in de natuurwetenschappen.

8. Dat de natuurwetenschappen zelf een historisch product zijn, dat wil zeggen om niet-logische doch contingente redenen ooit 'in de geschiedenis zijn getreden', is juist, doch laat mijn schets van de mens- en maatschappijwetenschappelijke kennis onverlet.

In de eerste plaats lijken ze op elkaar in zoverre achter het zoeken naar beide soorten kennis een *technische interesse* steekt. We willen weten om te doen en te maken. De onderwerpen waarvoor beide soorten wetenschappen interesse hebben, zijn weer een typerend product van de tijd waarin de onderzoekers leven (van het actuele verhaal waarin ze zelf leven).

In de tweede plaats verschillen ze van elkaar in zoverre het natuurwetenschappelijke object 'hard' is (water kookt altijd en overall bij 100 graden onder dezelfde condities) en het object van de mensenkennis 'zacht'. De gedisciplineerde mensenkenner interpreteert altijd op zijn beurt de interpretaties (de 'verhalen') van betrokkenen. De mensenkenner interpreteert wat betrokkenen — preciezer en onthullender gezegd — geloven (en dienovereenkomstig in praktijk brengen). De interpretatie van die mensenkenner berust echter ook op geloof, namelijk in een bepaalde theorie en de bruikbaarheid van de desbetreffende begrippen.

Je kunt dit alles nog strikter formuleren: elk verhaal van de tweede soort is een conceptueel bepaalde constructie (zo men wil: reconstructie) van een verhaal van de eerste soort dat zelf al een conceptuele bepaaldheid kent, een constructie is. Een perspectivische constructie.

Op dit moment breng ik even in herinnering waar ik op uit ben. Ik besprak herkenbare gevallen waarin de zinvolle feiten van de een als zinloos door de ander worden ervaren. Ik liet zien dat het bijzonder lastig is om in die gevallen te arbitreran als daarom gevraagd wordt — wat de rechter wel eens overkomt. Wetenschappers en andere potentiële sceptici wagen zich zelden aan arbitrage als het gaat om te bepalen wat zin en onzin is. Er is, zo zeggen veel wetenschappers zowel als niet-wetenschappers, geen hogere norm dan die van het eigen perspectief op de wereld.

De daarna door mij gestarte meer filosofische excursie over het historische karakter van onze kennis over de mens heeft ons laten zien dat zij die zeggen dat alles wat in verhalen als zinvol feit wordt gezien berust op toevallige, historisch bepaalde, contingente en niet-logische constructies. Het lijkt er dus veel op dat ook wetenschappelijke, net als levensbeschouwelijke 'waarheden' en 'feiten', hun 'zinvolheid' alleen maar ontleen aan een bepaald perspectief.

Ook in deze meer filosofische gedachtegang is nergens een niveau van beoordeling te vinden dat de niveaus van de respectieve perspectieven overstijgt. Met andere woorden: nooit en te nimmer is het mogelijk een onafhankelijk, een neutraal, een objectief, een bovenperspectivisch oordeel te vellen over welke vorm van zingeving dan ook. Tot op dit moment heeft

dus ook mijn excursie nog geen soelaas kunnen bieden in de kwestie of er over zin en onzin geoordeeld kan worden.

En inderdaad, in welke kring je dit soort zaken ook bespreekt — met collega's, met de burens, in het gezin, met studenten — altijd heerst er een algemeen gevoelen dat er geen bovenperspectivistisch standpunt is in te nemen. Desalniettemin zijn er ook altijd wel enkelen die intuïtief menen dat het zo niet kan zijn: is een visie waarin niet-Ariërs als Untermenschen worden gezien die geen recht op leven bezitten even zinvol als visies waarin geen onderscheid tussen mensen wordt gemaakt? Is een visie die zegt dat opvoeden een vorm van indoctrinatie is en hoort te zijn even zinvol als een visie waarin opvoeden begrepen wordt als een vorm van begeleiding van onmondigen naar kritische mondigheid? Gezien ons onderwerp: is een visie die zegt dat visies, perspectieven kunnen verschillen maar desalniettemin evenwaardig zijn even zinvol als een visie die aantoont dat je over zin en onzin van onderscheiden visies wel kunt discussiëren?

Vervolg van filosofische excursie

Om een doorbraak in de patstelling te creëren ga ik in dit geval te rade bij twee filosofen. De Nederlander De Rijk 9 formuleert helder hoe het komt dat er, inderdaad, geen bovenperspectivistisch oordeel over zin en onzin is te vellen. Ik vat zijn opvatting samen over wat 'feiten' zijn. Het dient als opstapje. Daarna wend ik me tot Vaihinger die bijna een eeuw eerder over de geldigheid van kennis en de juistheid van regels voor de praktijk (van het recht, de medicijnen, de opvoeding enzovoorts) nadacht. Bij hem meen ik de weg te kunnen vinden uit de cirkelredenering die zegt dat elke zin is ingekapseld in een perspectief en dat elk buitenperspectivistisch oordeel 'ook maar' een oordeel vanuit een perspectief is.

Eerst dan De Rijk. Voor hem wordt een zinvol feit 'gedragen' door een bewering. Anders gezegd: een feit is in de vorm van een bewering ingekleed of in te kleden. Over de zinvolheid, de waarheid of onwaarheid ervan beslist steeds de communicatieve gemeenschap bij consensus. Die consensus komt tot stand als 'men' het gezag van de spreker/schrijver erkent die het feit formuleert; als de desbetreffende bewering past binnen een geheel van reeds bestaande formuleringen en dus binnen een reeds aanwe-

9. L.M. de Rijk (1977). *Middeleeuwse wijsbegeerte*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.

zige 'manier van denken' (een 'denkkader', een 'denkvorm'); als het feit bruikbaar is binnen een reeds bestaande praktijk.

Omdat De Rijk zijn verhaal bouwt op het axioma dat consensus beslist over zin en onzin, is een beslissing op een boven- of buitenconsensusniveau onmogelijk. Immers, hoe zou daar op zijn beurt consensus kunnen optreden? Stel: ik geloof, met vele anderen, in de werking van aardstraalkastjes. Samen met die anderen behoor ik tot een communicatieve gemeenschap A waarbinnen consensus bestaat over de zin van die kastjes. Als iemand anders nu tot een groep B behoort die de werking van die kastjes onzin noemt, dan is in de ogen van De Rijk pas een oordeel over het gelijk van de ene of de andere groep mogelijk als er een communicatieve gemeenschap C is waarvan de beide genoemde gemeenschappen A en B deel uitmaken. Welnu, consensus binnen C over wat men binnen A zin en B onzin vindt, is natuurlijk per definitie niet mogelijk: C bestaat eenvoudig niet. Conclusie: opnieuw is het bewijs geleverd dat over de vraag of iets zin of onzin is gewoonweg niet beslist kan worden, anders dan binnen de eigen groep van zingevers. Deze Skepsisbundel dreigt dus een fiasco te worden. Idealiter behoren de schrijvers en velen van de lezers tot een groep B, sceptici geheten, waarbinnen consensus bestaat over de onzin die binnen een andere groep, A, die van de 'aardstraalgelovigen', als zinvol begrepen wordt. Het gelijk van sceptici over de onzin van aardstraalkastjes is, gegeven de tot nu gevolgde redenering, dus niet meer waard dan het gelijk van de leden van de groep die wel geloven in de zin van die kastjes.

Vaihinger ontwikkelde aan het eind van de 19de eeuw de gedachte dat alle kennis en inzichten en alle praktijken berusten op wat hij aanduidde als ficties (niet te verwarren met wat in de dagelijkse taal zoal onder ficties wordt verstaan).¹⁰ Ficties zijn (volgens Vaihingers definitie) de niet logisch te bewijzen noch empirisch aan te tonen begripsmatige vooronderstellingen die ten grondslag (moeten) liggen aan al ons denken en handelen. Zonder ficties is geen enkele theorie (in de meest brede zin van het woord) te ontwikkelen. Overal en altijd spelen dus ficties een funderende rol: in culturen, in theorieën, in regels voor praktijken. Overal en altijd doen mensen 'als of'. Hij noemde zijn filosofie dan ook kernachtig: Die Philosophie des Als-Ob.

Ieder die tot hier met mijn verhaal meedacht, zal nu zeggen: 'Ja, maar dan brengt die Vaihinger ons toch ook niet verder? Hij zegt immers ook dat

10. H. Vaihinger (1913). *Die Philosophie des Als Ob*. Leipzig: Felix Meiner.

wat zinvol gevonden wordt gebaseerd is op voorstellingen, begrippen, ook al noemt hij die ficties. Het is aardig dat hij het alsof-karakter ervan aangeeft, maar de consequenties zijn nog steeds dat iedere groep haar eigen gelijk heeft.'

Vaihinger zei echter nog iets. In de eerste plaats mogen ficties nooit opgevat worden als werkelijk bestaand. En dat nu, aldus Vaihinger, gebeurt juist wel vaak. Ik noem u een hedendaags voorbeeld: hoe vaak gelooft een psychoanalyticus maar ook de mensen die van de gepopulariseerde opvattingen van Freud c.s. op de hoogte zijn niet dat het individuele gedrag berust op de activiteiten van een bestaand Es, Ich, Über-Ich, op het doorwerken van werkelijk bestaande oedipale frustraties, projecties en ga zo maar door? Alle voor het psychoanalytische gebouw noodzakelijke fundamentele begrippen zijn echter slechts ficties zonder enige empirische referentie of logische noodzakelijkheid.

Uit de vele voorbeelden van ficties die Vaihinger noemt, geef ik er enkele. Er zijn utopische ficties (bijvoorbeeld het beeld van de staat bij Plato; het concept van de oerplant bij Goethe); symbolische ficties (bijvoorbeeld God als Vader); classificatieficties (bijvoorbeeld die waarop Linnaeus zijn systeem bouwde 'alsof er een natuurlijk systeem' is); dagelijkse taalficties (bijvoorbeeld: het 'ik'); juridische ficties als gerechtigheid, vrijheid; medische ficties als gezondheid; abstracte ficties (bijvoorbeeld de begrippen voorstelling en associatie bij Herbart, Freud); heuristische ficties, bruikbaar om iets te ontdekken, niet om het te verklaren (zoals causaliteit, doelgerichtheid of functionaliteit); statistische ficties (als: de gemiddelde persoon, toeval, waarschijnlijkheid); 'oneindigheid'; Kants 'das Ding an sich'. Ik geef deze willekeurige opsomming om te illustreren dat ficties (in de zin van Vaihinger) op alle menselijke terreinen een noodzakelijke rol spelen.

Het criterium om van een deugdelijke fictie te spreken is de praktische bruikbaarheid ervan als 'rekenmiddel'. Daarmee bedoelt Vaihinger dat de fictie ons de mogelijkheid moet geven om hypothesen op te stellen en dus verklaringen te vinden en voorspellingen te doen. Een hypothese heeft betrekking op een reële mogelijkheid; een fictie is steeds een ideële, een theoretische mogelijkheid. Dank zij de fictie 'das Ding an sich' kan Kant over ruimte, tijd, causaliteit als vormen van organisatie van een op zich onkenbaar 'zijn' spreken. (Ook deze nadere kantiaanse begrippen zijn overigens nog steeds ficties en geen eigenschappen van de 'zijnde' werkelijkheid omdat we tot die werkelijkheid nu eenmaal geen toegang hebben.)

De veronderstelde werkelijkheid (de fictie dat er een werkelijkheid is) ervaren we pas echt als we, al doende, weerstand ondervinden. Dat kan bij-

voorbeeld het geval zijn tijdens het toetsen van hypothesen. Of de hypothese behoeft dan herziening, of de onderliggende fictie deugt niet en moet vervangen worden. Dit geldt overigens voor alle gevallen waarin we veronderstellingen (hypothesen) hebben die in het handelen blijken niet te kloppen.

Hier ligt de opening naar het verbreken van de duivelskring van het 'ik mijn zingeving, jij de jouwe'. De bruikbaarheid van ficties blijkt namelijk daaruit dat je ermee en erop kunt 'rekenen'; dat je hypothesen kunt toetsen; dat je er voorspellingen op kunt baseren; dat je, ruimer, er iets mee kunt doen. Zonder ooit de empirie te kunnen verklaren of te begrijpen is het evident dat als een voorspelling, een toetsing niet klopt (terwijl ze logisch in samenhang met de ficties staat) er maar één factor denkbaar is die dat 'niet kloppen' kan bewerkstelligen: de werkelijkheid. Of, om alle misverstand te vermijden: het 'zijnde' X waarop de voorspelling betrekking had.

Ook al is werkelijkheid zelf, logisch gesproken, eveneens een fictie, 11 het is desalniettemin de allerlaatste vooronderstelling die nog over blijft om te verklaren waarom mijn handel en wandel soms niet klopt. Zonder enige eigenschap van de werkelijkheid ooit echt te kunnen kennen, is het evident dat de falsificatie van een theorie, een hypothese, een inzicht, dus ook: het ontmaskeren van zin als onzin, alleen maar denkbaar is als we de fictie 'werkelijkheid' invoeren.

Deze alsof-voorstelling werkelijkheid heeft een evidentie die alle andere ficties missen. Deze fictie ontkennen maakt dat we alles ontkennen wat we denken, waarnemen, voelen, doen, maken. Immers, in al onze activiteiten (van denken tot doen) doen we alsof de wereld bestaat. Het tegendeel is eenvoudigweg niet aanschouwelijk. Daarin is de genoemde evidentie gelegen. In het tonen van deze evidentie ligt in ieder geval al een meerwaarde van deze filosofische excursie boven alle gangbare perspectieven (waarvan we al zo veel voorbeelden gaven).

Het zijn dus vooral deze botsingen met wat buiten ons (bewustzijn) is die ons laten zien dat niet altijd consensus de doorslaggevende stem heeft. Aan de andere kant is het echter wel zo dat, zolang ficties en hypothesen empirisch noch via een logische gedachtengang weerstand ontmoeten, de conclusie kan zijn dat deze ficties vooralsnog deugen.

Om steeds beducht te zijn op de grenzen van al onze (op ficties gebouwde) activiteiten, is het goed bij tijd en wijle te blijven zoeken naar de

11. Kant besefte dit nu eens wel maar toch soms ook wel eens niet, aldus Vaihinger.

momenten waarop ficties op de grenzen van hun bruikbaarheid stuiten. Die grenzen zijn niet zelden overigens ook op voorhand wel te bedenken. Een echte scepticus is volgens mij herkenbaar aan het hebben van een alerte, kritische houding tegenover elke overtuiging die in laatste instantie wordt verdedigd met een beroep op consensus. De scepticus kan daar tegenover alleen maar zijn boerenverstand inzetten, dat overigens lang niet altijd van theoretische inzichten gespeend is. Het boerenverstand van bijvoorbeeld Noordam die, met enkele anderen, in de marge van het politieke gebeuren in de jaren '70 de middenschoolconceptie bekritiseerde op haar vooronderstellingen: haar ficties over ontplooiing en gelijke kansen.¹² Boerenverstand heeft veel te maken met het in gedachten aanschouwelijk maken van mogelijke praktische gevolgen van een bepaalde ideologie en het achterhalen van vooronderstellingen en van de empirische en logische houdbaarheid daarvan.

Met de relativistische gedachte dat iedere groepering haar eigen zinvolle wereld schept en daar recht op heeft, heeft mijn verhaal gemeen dat iedere zin of onzin inderdaad een zaak van het scheppen van feiten is en van daarin geloven. Dat groepsideologie of soms ook een zeer persoonlijke ideologie het laatste woord heeft bij de bepaling of iets zinvol is ook echt geldig of juist is, vindt echter géén steun in wat ik zojuist zei. Zowel binnen een groep als daarbuiten is ieder individu bij machte om tenminste kritisch na te denken over zin en waarheid, om logische en empirische consequenties te doordenken, enzovoort. Het gaat hier om de algemeen menselijke capaciteit van de reflectie — eveneens een evidentie, en wel omdat de gedachte dat reflectie geen algemeen menselijke capaciteit is zichzelf ontkracht. We kunnen zelfs reflecteren op onze eigen inzichten, gevoelens, ja zelfs op de uitkomst van eerdere reflecties. Met Litt gezegd: we kunnen denken over ons denken. Ook in deze erkenning verschilt mijn verhaal van de overige perspectivische verhalen.

Uitlui

Toen twee antroposofen het onderzoek naar de leesvaardigheid van leerlingen op de Vrije School afdeden met het argument dat geen onderzoek klopt als het niet uitgaat van de uitgangspunten van de Vrije School,

12. N.F. Noordam (1975), Over de begrippen 'integratie' en 'interdisciplinair'. *Pedagogisch Forum* 9(9).

handelden ze als alle koppige gelijkhebbers die zich beroepen op wat wij zojuist gekwalificeerd hebben als ivorentorengedrag. Dergelijke gelijkhebbers doen zich voor in welke levensbeschouwelijke, psychiatrische, pedagogische, psychologische, natuurwetenschappelijke, juridische, politieke kringen en kringen van bakkers, militairen, vissers, boeren, gemeenteamtbanen dan ook. Wat voerden die antroposofen in het verlengde van hun desavouering van het empirische onderzoek aan? Dat de onderzoekers geen aandacht zouden hebben geschonken aan het kwalitatieve leesbegrip en aan intonatie, zaken waaraan juist de Vrije School aandacht besteedt. Haar kinderen leren dus meer dan leerlingen op andere scholen, aldus beide antroposofen, en mede daardoor komt het dat ze op het punt van technisch lezen eerst achter lopen.

Een slim weerwoord. Jammer dus dat de onderzoekers, in hun reactie op dit weerwoord, constateerden dat intonatie en leesbegrip, hoewel ze het probeerden, niet onderzocht konden worden omdat de leerlingen nu eenmaal reeds met het ontcijferen van de woorden (dus: met technisch lezen) zoveel moeite hadden.

Even slim opperden de antroposofen dat men eigenlijk het lezen van leeftijdgenoten in een hoger leerjaar had moeten vergelijken. Pas op latere leeftijd zouden de uitgangspunten van het Vrije-Schoolonderwijs hun maximale opbrengst hebben. De commonsense-achtige reactie van de onderzoekers luidde: jammer dat de antroposofische leerkrachten niet aangeven voor welk leerjaar de leerlingen van de Vrije School dan wél vergeleken mochten worden met andere leerlingen. En ze voegen er aan toe: het is namelijk de vraag of zo'n congruent hoger leerjaar wel bestaat. 'Immers, als het aanvankelijk lezen is afgerond stopt de leesontwikkeling niet. Integendeel, kinderen blijven grote vorderingen maken waarbij vermoedelijk *leren door te lezen* (en dus niet het bijzondere van het Vrije-Schoolonderwijs; JDI) het voornaamste leermechanisme is' (Bus en Kruijenga: zie noot 5).

Aan empirische en logische kritiek en aan het tonen van het luchtbelachtige karakter van fundamentele ficties hebben veel gelovigen (in de brede zin van het woord) een broertje dood. Hét middel om kritiek te neutraliseren is, de criticus in de rol van buitenstaander te brengen. Eén van de krachtigste ad hominem doodoeners is: zeggen dat iemand nu eenmaal '(nog) niet tot de ingewijden behoort'¹³ of 'dat God kennelijk (nog) niet in z'n leven gekomen is'.

13. Zie overigens verderop, onder *queue surprise!*, p. 35.

Dergelijke argumentatieve foefjes hebben de bedoeling kritische gesprekspartners de mond te snoeren door hen buitenspel te plaatsen, buiten het spel van mensen die 'het kunnen weten', die 'het licht hebben gezien', die 'er geweest zijn', enzovoort. Zo handhaaft men het eigen gelijk en wordt dus de consensus binnen de eigen groep niet verstoord. Het is voor dezulken kennelijk prettiger om in een sfeer van zekerheden dan van onzekerheden te leven. (Geldt dat ook voor sommige *Skepter-lezers*?)

Ondertussen weet ik één verschijnsel nog steeds niet te verklaren: hoe komt het toch dat in democratische, liberale en open samenlevingen als die van West-Europa en Amerika altijd maar weer mensen gevonden worden die hun blik op oneindig en het denken op nul zetten en tezamen trends zetten terwijl de onderliggende overtuigingen, principes, vooronderstellingen aantoonbaar ondeugdelijke ficties zijn die tot zinloze en ten slotte doodlopende praktijken leiden? Zo is het een misselijk makende ervaring om te zien hoe gedurende vier decennia 'de politiek' én de professie zelf het voortgezet onderwijs mangelen. En dat op grond van volstrekt 'fictieve' (namelijk verzonnen) ficties inzake de natuur van het kinderlijke leren. Iedereen zou ongeveer alles kunnen wat hij maar zou willen, ieders aanleg voor persoonlijke ontwikkeling was een aanleg ten goede, het bieden van gelijke kansen stond gelijk met het bieden van de meest effectieve condities voor onderwijs en leren, enzovoort. En zo zeilde het onderwijsschip weg uit een overzichtelijke haven met A- en B-leerplannen die zich succesievelijk aan de tijd aanpasten via op de mammoetwet gefundeerde doorstroommogelijkheden, keuzevakken en pretpakketten, via modieuze examen-thema's (waarbij vooral het literatuur-, geschiedenis- en aardrijkskundeonderwijs het moesten ontgelden) en via middenschoolexperimenten om vandaag de dag te proberen een baai te bezeilen met een ankerplaats die weer gekenmerkt wordt door duidelijker A- en B-leerplannen. En het is toch verschrikkelijk om de kweekschool van voorheen te zien verwateren tot de slappe opleiding die ze nu is, waarin de basisschoolvakken nauwelijks meer aan bod kunnen komen en de tijd verdaan wordt met maatschappelijke activiteiten en met het leren (of wat daarvoor doorgaat) van toevalligheden — en dat alles omdat de praktijkstichtende ficties die aan deze opleiding ten grondslag liggen onderwijzen en leren vooral als een relatieprobleem zien en niet als 'kinderen inleiden in kennis'?

Mijn gemopper is geen uiting van 'vroeger was alles beter' maar berust op (empirische) waarnemingen en constateringen die in den brede gedeeld worden.

Die gevoeligheid voor wat vaag en meerzinnig is en voor de gedachte dat alles wat 'progressief' is en 'verandering' inhoudt zonder meer positief is, treft men vooral aan bij politici, sociale wetenschappers en tal van gestudeerde 'middenklassers'. Het fenomeen vraagt om een sociaal-psychologische verklaring. Het bestaan van die gevoeligheid is zo regio- en historisch-, dus cultuurbepaald, dat de verklaringen ten minste deels gezocht moeten worden op het maatschappelijke vlak. Welke 'cultural traits', welke trekken in onze cultuur vormen toch de condities waaronder het goed toen is voor gelovigen in onzin?

Dat waren de vragen waarmee de lezing waarvan dit opstel de weergave is, werden afgesloten. En toen,

queue surprise!

stond er — naast anderen die werkelijk iets te melden hadden — een heer in de zaal op die zei dat hij een aantal vragen en opmerkingen had, maar dat hij zich nu beperkte tot één. Hij verkeerde, zo zei hij, in kringen van antroposofen en daarom was hij vooral nieuwsgierig naar het volgende: wie had eigenlijk ooit gezegd dat je nog onvoldoende incarnaties had doorlopen als je antroposofische wijsheden niet snapte (of woorden van gelijke strekking)? En inderdaad, toen ik, tegen het einde van mijn lezing, de immuniseringsstrategie van gelovigen in het algemeen besprak, gaf ik als voorbeeld ook dat een antroposoof kan zeggen: 'Je hebt nog te weinig incarnaties meemaakt om (dit of dat) te kunnen begrijpen.'

'Wie,' aldus de genoemde heer, 'heeft ooit zoiets gezegd?' Ik aarzelde en dacht koortsachtig na. Via de volgende associaties produceerde mijn geheugen een antwoord.

Mijn contacten met antroposofen waren vele geweest. In de periode dat ik vrij veel over hun filosofie en praktijken schreef — zo tussen 1983 en 1986 — waren er die mij opzochten. 'Waar komt de woede van Imelman vandaan?', vroegen bijvoorbeeld Jelle van der Meulen en Christoph Wiechert in een destijds afgenomen interview met mij.¹⁴

Van der Meulen, tegenwoordig een bons in antroposofische kringen, moet mij vandaag — anno 1997 — niet meer. Hij wilde enkele maanden geleden namelijk niet met mij praten in het tv-programma *Middageditje*.

14. In *Jonas van* 30 maart 1984.

Hij liet dat echter pas op het allerlaatste moment aan de redactie van dat programma weten zodat een bedremmelde medewerker mij om elf uur op zondagavond (voor het programma de volgende dag, op 1 april 1996, *live* de lucht in zou gaan) verzocht of ik wilde afzien van deelname aan het voorziene driegesprek tussen de presentator, Van der Meulen en mij. 'Van der Meulen durft met u niet in discussie te gaan en zal niet komen als men de uitnodiging aan u gestand zal doen. Nu verzoeken we u inderdaad niet te komen, want wat is de uitzending dan nog waard, nietwaar: iets over de antroposofie zonder een antroposoof?' Ik verlostte hen van hun morele dilemma, overigens verbaasd: meer dan tien jaar geleden was de heer Van der Meulen toch zo'n aardige interviewer geweest?

Dit speelde zich af in een der laatste rellen rondom de antroposofie, en die als inzet had: de veronderstelde racistische uitspraken van Christoph Wiechert. Op verzoek van de redactie van *NRC Handelsblad* had ik enkele dagen voor de uitzending van *Middageditie* op 1 april 1996 een artikel geschreven waarvan de strekking was dat, als het bestuur van de Antroposofische Vereniging in Nederland afstand zou nemen van de uitspraken van Wiechert, men zijn eigen geloofsbelijdenis verloochende.¹⁵ Dat artikel was niet alleen Van der Meulen in het verkeerde keelgat geschoten — hij behoort namelijk tot de progressieven in het bestuur die uitdrukkelijk afstand willen nemen van Steiners rassenideologie — maar ook ene Verbrugh. Die had namelijk een ingezonden brief in *NRC Handelsblad* gepubliceerd weten te krijgen als reactie op mijn twee dagen eerder opgenomen verhaal.

'Verbrugh!' flitste het door mijn hoofd. 'Verbrugh!' antwoordde ik prompt de vraagsteller. 'Verbrugh! Dat ben ik!' riep deze uit. Dat was natuurlijk lachen geblazen. 'Waar heb ik dat gezegd?' vroeg hij. Weer maakte mijn geheugen hoge toeren. Was dat niet in die stukjes die u, meeneer Verbrugh, destijds, in 1983 of 1984 in *Jonas* schreef naar aanleiding van ons boekje over de Vrije School?¹⁶ U vergeleek mij destijds wel met een in zijn kooitje springende marmot of zo.'

Zeker was ik er niet van; net zomin als de heer Verbrugh zelf overigens. Hij ontkende het namelijk niet en greep de microfoon om een verder niet ter zake doende reactie te geven. Over en uit.

15. In *NRC Handelsblad van* 13 maart 1996: 'Rassenleer hoort bij Steiners filosofie'.

16. J.D. Imelman en P.B. van Hoek (1983), *Hoe vrij is de Vrije School?* Nijkerk: Intro. Zie ook noot 4.

Thuis gekomen, probeerde ik mijn herinnering te verifiëren. Helaas, alle nummers van *Jonas*, het toenmalige lijfblad van iedere gelovige antroposoof, jaren door mij bewaard, zijn kennelijk bij de laatste verhuizing in het ongereede gekomen. Al zoekende doemde er tussen mijn oren voorts een andere associatie op: had Verbrugh niet in een éigen publicatie wel eens opgemerkt dat hij zélf nog vele incarnaties van node had om alles te kunnen begrijpen van wat Steiner had beweerd?

Hoe dan ook, per slot van rekening gaat het om een werkelijk marginale vraag. Immers, op tal van plaatsen in Steiners publikaties treft men opmerkingen aan over de geest'ige kwaliteit die men moet bezitten om hem, de Grote Leraar, te kunnen volgen. Van hem zelf stammen de vele malen herhaalde woorden dat niet-ingewijden de toegang (tenminste vooralsnog) tot de hogere wijsheden ontzegd is. En van hemzelf stamt het inzicht dat een ziel, al incarnerend, wijzer en wijzer wordt (en dat de opvoeding tijdens al die diverse aardelevens daar aan toe maar ook aan af kan doen). Men raadplege Steiners werken over de 'filosofie der vrijheid', zijn 'methodische' publicaties om tot hogere inzichten te komen, zijn werk over opvoeding en onderwijs, zijn diepere inzichten in de Germaanse mythologie en, niet in de laatste plaats, zijn (onvoltooide) autobiografie. Daarin vindt men tal van uitspraken die wijzen op vroegere en huidige en toekomstige aardelevens en hoe deze nodig zijn voor de voltooiing van wat nu nog onvolmaakt is, etc. (Even bladeren in die autobiografie en u vindt dergelijke uitspraken. Ik sloeg toevallig p. 91 en 241 op, en ... raak!¹⁷). Onze publicaties 18 kunnen iedereen op weg helpen om toegang tot Steiners werk te vinden.

Of dus Verbrugh dan wel een andere antroposoof wel eens letterlijk tegen mij had gezegd wat ik als voorbeeld van een vorm van debatimmunisering gaf, doet er niet toe. Naar de strekking kan iedere antroposoof het nu eenmaal zeggen — zoals hieronder nog eens uit woorden van Verbrugh zelf zal blijken.

In zijn zojuist genoemde brief in *NRC Handelsblad* zegt hij onder meer dat 'bloed' en 'bodem', ontdaan van hun negatieve morele betekenis, als 'nature' en 'nurture' terug te vinden zijn in het tegenwoordig zo

17. Ik bladerde in de door Labberté vervaardigde vertaling, getiteld *Mijn levensweg*, uitgegeven in 1981 door Vrij Geestesleven, Zeist.

18. Imelman en Van Hoek 1983, Imelman en Meijer 1986 (hoofdstuk 3), Imelman 1992b (alle genoemd in noot 4), en Imelman 1986 (zie noot 17).

gangbare biologische mensmodel. Dat model zegt dat de mens volgens moderne wetenschappelijke inzichten slechts te typeren is als een toevalsproduct van bloed (natuur) en bodem (voedsel), aldus Verbrugh. Zo werkt, zij het ontdaan van zijn immorele implicaties, de bloed- en bodemideologie door in de moderne wetenschap.

Hij vindt dat eenzijdig — wat klopt als je het over bloed en bodem hebt, maar wat toch ietwat vreemd is als je het 'nature-nurture-probleem' op zijn merites neemt. Immers, 'nature' en 'nurture' zijn slechts metaforen en drukken uit dat bij het groot worden van menselijke individuen aanleg en milieu een rol spelen. Het is vergezocht om een betekenisverwantschap te zoeken tussen 'bloed' en 'nature', en 'bodem' en 'nurture', omdat de begrippen bloed en bodem in de Duitse geesteswetenschappelijke traditie een veel specifiekere betekenis hadden (vgl. onze publicaties over o.a. het Jenaplanonderwijs; zie onder noot 4) dan 'nature' en 'nurture' in het empirisch-wetenschappelijke debat over de verhouding tussen aanleg en omgeving.

Maar goed. Waar het Verbrugh met zijn negatieve oordeel over de eenzijdigheid van het gangbare mensbeeld uiteindelijk om gaat, is het volgende. 'De antroposofie,' aldus deze antroposoof, 'overstijgt deze riskante eenzijdigheid nu juist doordat ze als 'wezenskern' van de mens de uit vorige incarnaties stammende 'karmische essentie' ziet die genetische en opvoedingsmogelijkheden gebruikt als middel voor de doelen waarmee ze aan haar thans spelende incarnatie begonnen is.' Kortom, je karma bepaalt wat je meepikt van je opvoeding, maar alleen als antroposoof ben je breed genoeg om dat snappen. Waarvan akte. Wat is het verschil met 'als je dit niet snapt zul je wel onvoldoende karma uit je vorige incarnaties hebben'?

Hij zegt meer waarop te reageren zou zijn, maar ik gun hem het laatste woord. Dat doe ik door hem te citeren. Toevallig komt hij in zijn ingezonden brief te spreken over hetzelfde onderzoek naar het leesonderwijs als waarover in dit artikel gesproken wordt onder *Op naar de hamvraag* en onder *Uitlui*. In het tijdschriftnummer waarin dat onderzoek werd gepubliceerd (zie noot 5) en waarin ook twee niet bij dat onderzoek betrokken antroposofische docenten reageerden (zie noot 6), was ook een artikel van mijn hand opgenomen over dat onderzoek en over het exemplarische karakter ervan voor de Vrije School als geheel.¹⁹ Ik schreef daarin wat men boven kan lezen. Verbrugh schreef daarover in zijn ingezonden brief van in

19. J.D. Imelman (1986), De Vrije School ter discussie. Pedagogische Studiën 63(4).

NRC Handelsblad van 16 maart 1997: 'Imelman heeft zich (...) wetenschappelijk incorrect en onbehoorlijk jegens de Vrije Scholen gedragen, namelijk toen hij de strekking van een diagnostisch onderzoek in één concrete situatie doortrok als een algemeen argument om de Vrije School als geheel onderuit te halen.'

Pseudo-psychologie in de rechtszaal

H.F.M. Crombag

Hoogleraar rechtspsychologie
Universiteit Maastricht

1. In artikel 339 somt het Wetboek van Strafvordering de bewijsmiddelen op die aan een strafrechtelijke veroordeling ten grondslag gelegd kunnen worden. Dat zijn:

1. eigen waarneming van de rechter;
2. verklaringen van de verdachte;
3. verklaringen van een getuige;
4. verklaringen van een deskundige;
5. schriftelijke bescheiden.

Het is het vierde bewijsmiddel in deze opsomming (die uitputtend is) waar ik over wil hebben. In een later artikel, art. 343, omschrijft de wet wat de taak van een getuige-deskundige is. De wet zegt:

Onder de verklaring van een deskundige wordt verstaan zijn bij het onderzoek op de terechtzitting medegedeeld gevoelen betreffende hetgeen zijn wetenschap hem leert omtrent datgene wat aan zijn oordeel onderworpen is.

De formulering suggereert dat zo'n deskundige altijd 'op de terechtzitting' aanwezig is en daar in persoon zijn verhaal doet. Dat komt echter slechts zelden voor. In onze dagen zet de deskundige 'zijn gevoelen omtrent datgene wat aan zijn oordeel is onderworpen' op papier. Dat papier bevindt zich in het dossier en dat is meestal de wijze waarop de rechter er kennis van neemt.

2. Raar in de formulering van art. 343 Sv. — dat uit 1926 stamt — is het woord 'gevoelen'. Het staat er, zo meent men in de kring van juristen, om de taak van de getuige-deskundige te onderscheiden van die van een gewone getuige. De laatste mag, volgens art. 342, alleen verklaren over 'feiten of omstandigheden, welke hij zelf waargenomen of ondervonden

heeft,' een regel waaraan wij ons overigens allang niet meer houden. Een deskundige mag verder gaan: hij mag aan zijn 'waarnemingen' ook conclusies verbinden. Sterker, hij hoeft de waarnemingen waarop zijn conclusie berust niet uiteen te zetten en kan zich beperken tot zijn of haar conclusie. Dat verschaft zo'n deskundige een uitzonderlijk grote macht. De deskundige is er omdat de rechter zelf onvoldoende deskundig is. Kan de rechter de gedachtegang van de deskundige niet volgen, dan kan hij niet veel anders dan de conclusie van de deskundige klakkeloos overnemen, die aldus op de stoel van de rechter plaatsneemt. 1

3. Onder de forensische deskundigen zijn lieden als de patholoog-anatoom, de forensische psychiater en de ballistische expert van oudsher bekend, ook bij de rechter. Hij kent hen persoonlijk of in ieder geval de instituten waaraan zij verbonden zijn, zoals het Pieter Baan Centrum en het Gerechtelijk Laboratorium. Die vertrouwdheid maakt dat de rechter nauwelijks geneigd is kritische vragen te stellen omtrent hun deskundigheid en de wijze waarop zij in een concreet geval te werk zijn gegaan.

De afgelopen decennia is het aantal soorten deskundigen in zowel strafzaken als civiele zaken aanmerkelijk toegenomen. Er zijn blijkbaar steeds meer strafzaken waarin het de rechter ontbreekt aan voldoende eigen kennis om de relevantie en bewijskracht van hem aangeboden informatie te beoordelen.

4. De toenemende invloed van getuigen-deskundigen op de uitkomst van rechtsgedingen maakt de vraag wie die deskundigen dan wel zijn, hoe deskundig zij zijn en of en hoe de rechter dat kan controleren, urgent. De Nederlandse wet geeft geen criteria voor forensische deskundigheid² en dus is ieder deskundig die zich als zodanig aanbiedt en aanvaard wordt.

Deskundigen in strafzaken worden meestal tijdens het vooronderzoek aangewezen door de rechter-commissaris. Die put daarbij meestal uit de al genoemde overheidsinstellingen of uit particuliere instituten die heten onafhankelijk te zijn, maar in feite het grootste deel van hun werk door justitie krijgen toegewezen en alleen al om die reden niet zo onafhankelijk zijn als

1. Zie bijvoorbeeld: S. Tuinier, *De psychiater en de wildeman: Een veldstudie over de relatie psychiatrisch syndroom en criminaliteit* (dissertatie). Amsterdam, Vrije Universiteit, 1989.

2. Vergelijk C.P.M. Cleiren en J.F. Nijboer (red.), *Strafvordering: Tekst & Commentaar*. Deventer, Kluwer, 1995, p.384.

zij eruit zien. Zij zijn, zo weet ik uit eigen waarneming, ook nogal eens minder deskundig dan hun herkomst doet vermoeden.

5. Dat leidt ertoe dat de verdediging in strafzaken nogal eens voorstelt om een contra-expert aan te wijzen om het werk van de door de rechter-commissaris aangestelde deskundige te controleren. Op zo'n contra-expert heeft een verdachte echter niet zonder meer recht. Als hij wordt toegelaten, dan is dat meestal met tegenzin. Contra-experts komen dikwijls uit de universitaire wereld. Ze mogen dan 'professor' zijn, maar de rechter kent hen niet of kent hen als notoire dwarsliggers. Als hij vervolgens moet kiezen tussen de opinie van een hem vertrouwde expert en een hem onbekende of als dwarsligger bekende expert — en voor die keuze bovendien geen uitleg verschuldigd is — laat de afloop zich raden.

6. In zedenzaken waarbij kleine kinderen betrokken zijn worden tegenwoordig nogal eens pedagogen, psychologen en seksuologen ingeschakeld om vermoede slachtoffertjes te ondervragen of om op videoband vastgelegde verklaringen van zulke kinderen op hun geloofwaardigheid te beoordelen. Maar hoe doe je dat?

In de psychologische literatuur kun je een techniek vinden die *Criteria Based Content Analysis* heet. Aan de hand van een aantal criteria zou je — met het timmermansoog van een in die kunst geoefende deskundige — kunnen bepalen of zo'n kind al dan niet de waarheid spreekt, een soort psychologische leugendetector derhalve.³ De methode is indertijd bedacht door de Duitse psycholoog Udo Undeutsch, die het gebruik ervan rechtvaardigt met de mededeling dat hij er al een kwart eeuw lang in slaagt de uitkomsten aan Duitse strafrechters te verkopen.⁴ Maar de vraag is natuurlijk of er resultaten van fatsoenlijk uitgevoerd onderzoek zijn, die erop wijzen dat de methoden doet wat hij wordt geacht te doen: onderscheid maken tussen waarheid en verdichtsel in verklaringen van kinderen. Het antwoord is dat zulke

3. Voor bijzonderheden zie H.F.M. Crombag, P.J. van Koppen en W.A. Wagenaar, *Dubieuze Zaken: De Psychologie van Strafrechtelijk Bewijs*. Amsterdam, Contact, 1992/1994, p.385 e.v. Tevens: Eric Rassin, Harald Merckelbach en Hans Crombag, *De Criteria Based Content Analysis (CBCA) als instrument om de geloofwaardigheid van getuigenverklaringen te bepalen: een kritische notitie*. *Nederlands Juristenblad* 1997 (ter perse).

4. Vergelijk Debra A. Bekerian en John L. Dennett, 'The truth in content analyses of a child's testimony'. In: F. Lösel, D. Bender, Th. Bliesener (eds.) *Psychology and Law: International Perspectives*. New York, Walter de Gruyter, 1992, p.337.

onderzoeksresultaten er niet zijn, ondanks hardnekkige pogingen van nogal wat onderzoekers om ze te verkrijgen.

Toch duiken deskundigenberichten waarin conclusies worden getrokken op grond van deze onvoldoende gevalideerde methode regelmatig in Nederlandse strafzaken op. Nog onlangs kwam er mij een onder ogen van een seksuoloog, waarin deze ongevalideerde methode ook nog werd toegepast op verklaringen van enkele volwassenen, iets waar zij zelfs volgens de bedenker ervan niet voor geschikt is. Vroeg de rechter of de methode eigenlijk wel valide is? Vroeg hij hoe de deskundige op het verrassende idee gekomen was de methode toe te passen op personen waarvoor hij nooit bedoeld is geweest? Nee, dat vroeg de rechter niet. De seksuoloog, een bekende naam in strafrechtelijk Nederland, heeft er immers voor doorgeleerd en weet vast wat hij doet. De rechter beperkte zich ertoe het oordeel van de deskundige tot het zijne te maken en te veroordelen. Op grond waarvan? Ik zou het waarachtig niet weten.

7. Een nieuw soort deskundigen deed zijn intrede toen ook in ons land, in navolging van ontwikkelingen in de Verenigde Staten, volwassen personen beschuldigingen begonnen te uiten over seksuele molestatie die hen in hun prille jeugd zou zijn overkomen. Gevraagd waarom zij zolang hadden gewacht met het uitspreken van die beschuldigingen, was het antwoord dat het bericht ook voor henzelf nieuw was. Het ging niet goed met hen of, beter, beroerd en daarom hadden zij een psychotherapeut geraadpleegd, die hen, stukje bij beetje, verdrongen of gedissocieerde herinnering aan de oorzaak van hun problemen, namelijk seksuele molestatie, hadden helpen terugvinden.

Enmaal teruggevonden, moeten zulke gruwelijke herinneringen ook verwerkt worden en dat vereist, volgens kenners, confrontatie met de dader en soms ook aangifte bij de politie. Is die stap eenmaal gezet, dan is er geen weg meer terug, niet voor de vermeende slachtoffers en niet voor de vermeende daders. Het komt nooit meer goed.

8. Dat verdringen van 'traumatische ervaringen' voorkomt weet iedereen. Ik heb dat niet zo lang geleden nog eens aan een groot aantal mensen (267) gevraagd, zowel psychologische leken als mensen die werkzaam zijn in de geestelijke gezondheidszorg. En ja hoor, bijna iedereen — 87% van de leken en 95% van de kenners — bevestigt dat verdringen van herinneringen aan schokkende gebeurtenissen voorkomt.⁵ Omdat iedereen dat soort dingen

5. Deze gegevens werden eerder gerapporteerd in H.F.M. Crombag en H.L.G.J.

weet, hebben ook politie-ambtenaren, officieren van justitie en rechters die kennis in huis. En zo nodig zijn er genoeg 'deskundigen' te vinden, die het nog eens willen bevestigen.

9. Het verschijnsel van hervonden herinneringen berust op vier veronderstellingen, namelijk:

- (a) dat kinderen ertoe neigen om traumatische ervaringen geheel te vergeten;
- (b) dat het psychologische mechanisme achter dit vergeten 'verdringen' is – volgens sommigen moet dit mechanisme overigens 'dissociatie' heten, waarover straks meer;
- (c) dat psychopathologische problemen als depressies of eetstoornissen indicatief zijn voor verdrongen herinneringen aan seksuele molestatie;
- (d) dat zulke psychopathologische problemen alleen verholpen kunnen worden door de achterliggende verdrongen herinneringen weer tot bewustzijn te brengen en dat daartoe psychotherapeutische technieken als geleide imaginatie en hypnose de geëigende instrumenten zijn.

Ik bespreek deze vier veronderstellingen ieder afzonderlijk.

10. De eerste was dat kinderen ertoe neigen schokkende ervaringen, in het bijzonder seksuele molestatie, te vergeten. Welke evidentie hebben wij daarvoor?

Daar zijn in de eerste plaats legio psychotherapeuten, die ons vertellen dat zij cliënten hebben die hun spreekkamers binnenkomen met problemen, maar zonder zulke herinneringen en die na enige tijd hun spreekkamers weer verlaten mét zulke herinneringen, waarin zij dan heilig geloven.

Wat leert onderzoek ons? Malmquist ondervroeg 16 kinderen die een van hun ouders voor hun ogen zagen vermoorden. 'Recollections of vivid memories of the event were present in all 16 children.' (Het terugkeren van levendige herinneringen aan de gebeurtenis deed zich voor bij alle 16 kinderen.) Sterker: 'The recall of the homicidal scene persisted and recurred at unpredictable moments.' (De herinnering aan het moordtafereel bleek hardnekkig en kwam op onvoorspelbare ogenblikken terug.)⁶ En dan waren er Pynoos en Nader, die tien kinderen ondervroegen, die hun moeder voor hun

Merkelbach, *Hervonden Herinneringen en Andere Misverstanden*. Amsterdam, Contact, 1996, p. 97 e.v.

6. C.P. Malmquist, Children who witness parental murder: Posttraumatic aspects. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 25, 1986, p.30-39.

ogen zagen verkrachten. 'All described recurrent, intrusive images of the rape,' melden de onderzoekers. (Ze beschreven allemaal telkens terugkerende indringende beelden van de verkrachting.)⁷

Goodman en haar medewerkers registreerden in vier achtereenvolgende experimenten op videoband kinderen die een medische ingreep moesten ondergaan. Later, en in een van die experimenten zelfs een jaar later, wisten die kinderen zich het gebeurde nog te herinneren. In de woorden van de onderzoekers: 'Across the four studies, stress was never associated with a reliable negative effect on memory. In contrast, when stress was very high and children became nearly hysterical with fear, stress was associated with *enhanced* memory. This finding is consistent with recent physiological evidence that stress (specifically the release of adrenalin that accompanies stress) aids *consolidation* of memory.' (In alle vier studies bleek geen verband tussen stress en een duidelijk negatief effect op het geheugen. Integendeel, als de stress hoog opliep en de kinderen bijna hysterisch waren van angst, bleek dit samen te gaan met *versterkte* herinnering. Deze uitkomst stemt overeen met recente fysiologische aanwijzingen dat spanning, met name de bijbehorende adrenalineproductie, bijdraagt aan het *versterken* van herinneringen.)⁸

Dat zijn geen hoopvolle resultaten voor al die hele en halve psychoanalytische psychotherapeuten die geloven dat kinderen ertoe neigen zich tegen de herinnering aan schokkende ervaringen te beschermen door ze geheel te vergeten.

11. Het psychologisch mechanisme achter zulk vergeten zou 'verdringen' zijn. Het woord stamt van Freud, maar die is het er in zijn geschriften nooit helemaal met zichzelf over eens geworden hoe dat dan gaat.⁹ Ontstaat het door langdurig en moedwillig er niet aan willen denken of is het een verschijnsel dat abrupt en onwillekeurig plaatsvindt? Freuds dochter Anna

7. R.S. Pynoos en K. Nader, Children who witness the sexual assault of their mothers. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 27, 1988, p.567-572.

8. G.S. Goodman, J.E. Hirschman, D. Hebbs en L. Rudy, Children's memories for stressful events. *Merill-Palmer Quarterly* 37, 1991, p.109-157.

9. Voor een overzicht van Freuds vele omschrijvingen zie: M.H. Erdelyi, 'Repression, reconstruction, and defense: History and integration of the psychoanalytic and experimental frameworks'. In: J.S. Singer (ed.) *Repression and Dissociation: Implications for Personality Theory, Psychopathology and Health*. Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

hakte de knoop door: verdringen gaat volgens haar abrupt en onwillekeurig.¹⁰ In die definitie is het begrip populair onder psychotherapeuten.

Komt het voor? Als het om een product van moedwillig niet aan denken gaat, dan wijzen de resultaten van onderzoek in tegengestelde richting. Als men, zoals de psycholoog Daniel Wegner, proefpersonen verbiedt om gedurende enige tijd aan een bepaalde zaak te denken, bereikt men het tegenovergestelde: zij gaan er bijna dwangmatig aan denken.¹¹ Dat heet het wittebereneffect en wordt gehouden voor het belangrijkste symptoom van de Post-Traumatische Stress Stoornis, dat eruit bestaat dat mensen na een schokkende ervaring lange tijd last hebben van 'intrusies', ongewilde herbeleving van het gebeurde.¹²

Maar als verdringen nu een abrupt en onwillekeurig mechanisme is, wat leert onderzoek ons dan? Dat is wat moeilijk, omdat niet duidelijk is hoe je experimenten daarnaar zou moeten inrichten. Je kunt in het laboratorium niet proefpersonen ernstig traumatiseren en enige tijd later argeloos vragen of zij zich dat nog herinneren. Alleen indirecte benaderende experimenten zijn mogelijk. Holmes bekeek 60 jaar van dit soort onderzoek en besluit zijn overzicht het de waarschuwing: 'The concept of repression has not been validated with experimental research and its use may be hazardous to the accurate interpretation of clinical behavior.' (Het idee van repressie vindt geen steun in proefondervindelijk onderzoek, en toepassing van dit idee kan gevaar opleveren voor de juiste duiding van het gedrag van zieken.)¹³

Ook dat ziet er derhalve niet goed uit voor psychoanalytische therapeuten. Ik kom toe aan de derde veronderstelling.

12. Bepaalde psychopathologische symptomen in volwassenheid zouden een zeker teken zijn van seksuele molestatie in de kinderjaren. Nu kan men veilig aannemen dat nogal wat seksueel gemolesteerde kinderen er in hun latere leven iets aan overhouden. De Amerikaanse onderzoekster Diana

10. Anna Freud, *Das Ich and die Abwehrmechanismen*. Munchen, Kindler, 1971.

11. D.M. Wegner, *White Bears and Other Unwanted Thoughts*. New York, Viking, 1989.

12. DSM-IV.

13. D.S. Holmes, The evidence for repression: An examination of sixty years of research.' In: J.L. Singer (ed.), *Repression and Dissociation*, Chicago, The University of Chicago Press, 1990.

Russell ging dat na voor een groot aantal in hun jeugd seksueel misbruikte kinderen. Op een gecombineerde maat (composite measure) voor ernst van het opgelopen trauma bleek dat ruim de helft (55%) van de slachtoffers er ernstige tot zeer ernstige (considerable or extreme) problemen aan over hadden gehouden.

Maar mag men de redenering ook omkeren? Kan men van psychopathologische problemen besluiten tot traumatisering in de jeugd? In de eerste plaats mag dat niet om logische redenen: uit 'als P dan Q' volgt niet 'als Q dan P' (dat is logisch alleen mogelijk bij een zogeheten sterke implicatie van het type 'als en alleen als'). Maar ook empirische gegevens spreken deze omkering tegen. In een overzichtsartikel, waarvoor hij een omvangrijk literatuuronderzoek verrichtte, komt Knutson tot de conclusie: 'Specific abuse-outcome patterns are not obvious beyond the link between physical abuse and aggression and the link between sexual abuse and poor sexual adjustment.' (Er zijn geen duidelijke specifieke gevolgen van misbruik, behalve het verband tussen mishandeling en agressie en het verband tussen seksueel misbruik en slechte seksuele aanpassing.)¹⁴

Ook voor deze veronderstelling laat de wetenschap de psychotherapeuten in de steek, hetgeen mij brengt bij de vierde en laatste veronderstelling.

13. Die luidde dat psychopathologische klachten slechts verholpen kunnen worden door de achterliggende verdrongen herinneringen op te graven en te doen herbeleven. Daarvan zou, in Freuds termen, een 'cathartische werking' van uitgaan. Zulk een wonderbaarlijke genezing werd door Freud geclaimd voor (Breuers) patiënte Anna O., die in werkelijkheid Bertha Pappenheim heette en die, zo weten wij inmiddels uit haar medische dossiers, 'genezen en wel' nog jarenlang in psychiatrische inrichtingen verbleef.

14. Kenmerkend voor verdrongen herinneringen is dat zij niet met gewone mnemonische middelen kunnen worden opgeroepen. Daar moeten speciale technieken aan te pas komen. De belangrijkste daaronder is wel hypnose,

14. J.F. Knutson, Psychological characteristics of maltreated children: Putative risk factors and consequences. *Annual Review of Psychology* 46, 1995, p.401-431. In dit verband is ook de conclusie van Beitschman et al. van belang (A review of the long-term effects of child sexual abuse. *Child Abuse & Neglect* 15, 1991, p.537-556), namelijk: 'As yet there is insufficient evidence to confirm a relation between a history of childhood sexual stress and (...) multiple personality disorder.' (Tot nu toe is er onvoldoende bewijs om te bevestigen dat er een verband is tussen seksuele stress in de kindertijd en meervoudige persoonlijkheidsstoornis.)

een techniek die ook Freud aanvankelijk gebruikte, maar die hij spoedig opgaf omdat hij zich realiseerde dat mensen onder hypnose gemakkelijk en veelvuldig confabuleren. Hypnose raakte in onbruik, zeker nadat Clark Hull in 1933 na een lange reeks experimenten concludeerde dat hypnose het geheugen niet verbetert en gemakkelijk aanleiding geeft tot pseudo-herinneringen.¹⁵ Precies 50 jaar later bekeek de Canadese psychologe Marilyn Smith de literatuur sinds Hull nog een keer en concludeerde: 'Controlled laboratory studies have consistently failed to demonstrate any hypnotic memory improvement.' (Nimmer boden de resultaten van laboratoriumstudies steun aan de gedachte dat hypnose het geheugen verbetert.)¹⁶ Dat voorkwam niet dat hypnose onder therapeuten weer in de mode raakte, zozeer zelfs dat de American Medical Association het enkele jaren geleden nodig vond, een speciale commissie in te stellen die de stand van onze kennis nogmaals onderzocht. Op grond daarvan gaf de AMA de volgende verklaring uit: 'Recollections obtained under hypnosis can involve confabulations and pseudo-memories and not only fail to be more accurate, but actually appear to be less reliable than non-hypnotic recall.' (Herinneringen die onder hypnose zijn verkregen kunnen verzinsels en schijnherinneringen bevatten; ze zijn niet preciezer, maar blijken juist minder betrouwbaar te zijn dan herinneringen zonder hypnose.)

Heeft die waarschuwing iets uitgehaald? Allerminst: talloze psychotherapeuten – maar gelukkig lang niet allemaal – maken nog steeds uitbundig gebruik van hypnose om naar verborgen herinneringen bij hun cliënten te delven en wij zijn in onze dagen zelfs gezegend met een leger van hypnose- en regressietherapeuten, die van hypnose het therapeutisch instrument bij uitstek maken.

15. Is het verborgen trauma eenmaal opgedolven, dan is 'abreaction' geboden en die bestaat er niet zelden uit dat de vermeende, meestal verwante, daders alsnog geconfronteerd worden met hun wandaden. De voorspelbare reactie van de vermeende daders leidt tot een crisis, die vervolgens kan uitlopen op aangifte bij justitie en een strafrechtelijk onderzoek. Dan moeten politie, officier van justitie en rechter beslissen wat zij met zo'n aangifte aan moeten. Welnu, talloze hypno-, regressie- en andere -therapeuten staan

15. Clark L. Hull, *Hypnosis and Suggestibility: An Experimental Approach*. New York, Appleton-Century-Crofts, 1933.

16. Marilyn C. Smith, Hypnotic memory enhancement of witnesses: Does it work? *Psychological Bulletin* 94, 1983, p.387-407.

klaar om de rechter te voorzien van hun deskundig advies. Dat heeft in de Verenigde Staten nogal wat mensen in de gevangenis doen belanden. In ons land heeft het al twee keer geleid tot de toekenning van een aanzienlijke schadevergoeding aan een vermeend slachtoffer en er belandden tot nu toe twee mensen op grond van hervonden herinneringen in de gevangenis. Het wordt tijd dat de rechter zich bij iedere hem voorgeschotelde deskundige gaat afvragen hoe deskundig die dan wel is en of zijn of haar 'gevoelen' wel op enige wetenschappelijke evidentie van aanvaardbare kwaliteit is gestoeld.

16. Rest mij om u in te lichten over de nieuwste loot aan de verdringingsstam, die in ons land is ontloken nadat op 28 en 29 juni 1993 NOVA er twee hele uitzendingen aan wijdde. Het gaat om Satanisch Ritueel Misbruik, waarover mensen — meestal jonge vrouwen — melden dat zij in hun jeugd geestelijk, lichamelijk en seksueel zijn gemarteld door de leden van satanische sekten, waaronder veelal hun ouders, tijdens occulte bijeenkomsten op afgelegen plaatsen. Bij die gelegenheden zouden de satanisten, gehuld in vreemde gewaden, een soort eredienst aan Satan opvoeren, waarbij dieren worden gemarteld en gedood en zelfs mensenoffers worden gebracht, meestal pasgeboren baby's die speciaal voor dat doel zijn 'gekweekt', wier lichamen vervolgens worden geconsumeerd. Het drinken van bloed en urine en het verorberen van fecaliën behoort meestal ook tot het ritueel. Al deze componenten werden in de NOVA-uitzending genoemd en door enkele in de uitzending aanwezige deskundigen — de psychologe Suzette Boon en de psychiater Theo Compennolle, beiden verbonden aan de Vrije Universiteit — als geloofwaardig bestempeld, zij het dat zij moesten toegeven dat voor het voorkomen van deze rituelen nog geen harde bewijzen zijn gevonden. Mevrouw Boon zei echter inmiddels 30 tot 40 van zulke slachtoffers gesproken te hebben en hun verhalen geloofwaardig te achten.

17. Het zijn bizarre verhalen, maar nieuw zijn zij allerminst. Zij worden niet alleen in ons land verteld, maar ook elders, in het bijzonder in de Verenigde Staten, waar zich inmiddels duizenden slachtoffers hebben gemeld. In dat land zijn inmiddels ook al tientallen daders strafrechtelijk veroordeeld voor zulke wandaden en brengen op dit eigenste moment hun dagen in de gevangenis door.

Dat deze verhalen op allerlei plaatsen in de wereld verteld worden, wordt door sommigen gezien als een aanwijzing voor hun authenticiteit. Hoe zou het anders komen dat zoveel mensen die elkaar niet kennen precies dezelfde verhalen vertellen? Sterker, zulke verhalen worden niet sinds

vandaag of gisteren verteld: zij werden al verteld sinds de vroege Middeleeuwen. Joden, ketters en heksen zouden zich aan zulke barbaarse rituelen – heksensabbats genoemd – te buiten gaan. In die dagen ging men met de plegers van zulke wandaden nogal ruw om: duizenden kwamen op de brandstapel of aan de galg om het leven.

Voor dissidenten en zonderlingen was het leven in de 16de en 17de eeuw, toen de heksenjachten op hun hoogtepunt waren, moeilijk. Aldous Huxley merkt daarover op: 'At the height of the 16th century witch-hunts social life in certain parts of Germany must have been very much like social life under the Nazis.' (Op het hoogtepunt van de 16de-eeuwse heksenvervolgingen moet het maatschappelijk leven in Duitsland veel geleken hebben op dat onder de nazi's.)¹⁷ Het verschijnsel stierf aan het eind van de 17de eeuw een vooralsnog onverklaarde dood. De laatsten die zich eraan te buiten gingen waren de Amerikanen, die in 1692 het heksenproces van Salem opvoerden, door Arthur Miller aangrijpend gereconstrueerd in zijn toneelstuk *The Crucible*.

18. Het zijn ook de Amerikanen die het verschijnsel in de jaren '80 tot nieuw leven hebben gewekt. Vandaar waaide het met enige jaren vertraging over naar Europa, in het bijzonder Engeland en ons land. Wie zei er ook weer dat in ons land alles 50 jaar later gebeurt? Dat was deze keer niet het geval: wat Satanisch Ritueel Misbruik betreft lopen wij in ons land in de voorste gelederen. 'We believe that the reports of most satanic cult survivors are true,' (Wij geloven dat de verhalen van de meeste mensen die satanische erediensten overleefd hebben, waar zijn) laten onze landgenoten Van der Hart, Boon en Heijtmajer Jansen in 1994 aan hun Amerikaanse vakgenoten weten,¹⁸ een oordeel dat mevrouw Boon in 1993 al in NOVA had verkondigd.

Gealarmeerd door de berichten over de nieuwste praktijken van de blijkbaar niet uitgestorven satanisten, stelde in de Verenigde Staten de FBI een onderzoek in. Kenneth Lanning, verbonden aan de Behavioral Science Unit van de FBI, onderzocht alle Amerikaanse gevallen waarop hij de hand kon leggen en vond in geen van deze gevallen een spoor van bewijs: geen

17. Aldous Huxley, *The Devils of Loudun*. Londen, Flamingo, 1994 (Chatto & Windus, 1954).

18. Onno van der Hart, Suzette Boon, Olga Heijtmajer Jansen, 'Ritual Abuse in the Netherlands: A Clinician's Perspective'. In: George Frazer (ed.), *Ritual Abuse: Therapist's Issues*. APA Clinical Series, 1994.

rituele gewad geen van deze gevallen een spoor van bewijs: geen rituele gewad geen vermiste kinderen.

De reactie was: 'Die satanisten zijn machtige lieden en bovendien perfect georganiseerd. Allicht dat zij geen sporen achterlaten.' Waarop politieman Lanning reageert: 'If and when members of a destructive cult commit murders, they are bound to make mistakes, leave evidence, and eventually make admissions in order to brag about their crimes or to reduce their legal liability,' een les die ook menig misdaadsyndicaat heeft moeten leren. (Als en wanneer leden van een dodelijke sekte moorden begaan, zullen ze zeker fouten maken, bewijsmateriaal achterlaten, en zelfs hun daden toegeven om op te scheppen over hun misdaden of om strafvermindering te krijgen.)

In Engeland was het de hoogleraar Jean La Fontaine die in opdracht van de Britse regering een soortgelijk onderzoek instelde en haar conclusie kwam nauwkeurig overeen met die van Lanning.²⁰ En ten slotte bleven wij zelf ook niet achter: in vervolg van de genoemde NOVA-uitzendingen stelde staatssecretaris Kosto de Werkgroep Hulsenbek in, die een onderzoek moest instellen naar het voorkomen van 'met rituelen omgeven en in groepsverband uitgevoerd seksueel sadisme jegens meerdere kinderen in combinatie met extreme vormen van fysiek geweld en bedreiging.'

Opnieuw was het NOVA, dat op 3 december 1993 berichtte over de bevindingen van deze werkgroep in de vorm van een gesprek met voorzitter Hulsenbek. Aan het slot van die uitzending projecteerden de makers ervan de conclusies van de Werkgroep puntsgewijze op het scherm:

- Er is in Nederland sprake van zeer ernstige georganiseerde mishandeling.
- Tientallen gevallen.
- Symbolen, rituelen en satanisme.
- Juridische bewijzen ontbreken nog.

Die samenvatting was merkwaardig omdat in het geschreven rapport van de Werkgroep deze conclusies helemaal niet getrokken worden. Daar luidt de conclusie niet anders als die van Lanning en La Fontaine: 'In geen van de gemelde gevallen (...) (kon) daadwerkelijk misbruik worden aangetoond.'

19. Kenneth Lanning, *Investigator's Guide to Allegations of 'Ritual' Child Abuse*. Quantico, VA, FBI Academy, Behavioral Science Unit, 1992.

20. J.S. La Fontaine, *The Extent and Nature of Organised and Ritual Abuse*. Her Majesty's Stationery Office, 1994.

Niettemin wordt voor alle zekerheid aanbevolen een 'beraad' in te stellen om 'de ontwikkelingen (in ons land) nauwlettend te volgen,' een 'beraad' waarvan sindsdien niet meer werd vernomen.

19. Ik ontsla mijzelf van de plicht om uit te leggen waarom al die verhalen over Satanisch Ritueel Misbruik onzin zijn en waarom ook de zaak Dutroux daarvoor geen bewijs vormt. In plaats daarvan bespreek ik nog kort een nieuw verschijnsel dat vrijwel tegelijkertijd met de verhalen over ritueel misbruik aan onze kusten is aangespoeld: de Meervoudige Persoonlijksheidsstoornis (MPS), sinds kort Dissociatieve Identiteitsstoornis (DIS) geheten.

De theorie van de Meervoudige Persoonlijksheidsstoornis is de rivaal van de verdringingstheorie en zou afkomstig zijn van Freuds tijdgenoot en rivaal Pierre Janet.²¹ Ook deze theorie voorspelt dat mensen zich seksuele molestatie in de vroege jeugd later niet meer zullen herinneren. Dat zou komen door 'dissociatie', hetgeen inhoudt dat het kind schokkende ervaringen afsplitst of 'dissocieert' van het gewone geheugen en toevertrouwt aan een voor dat doel nieuw gecreëerd persoonlijkheidsdeel, waarvan de hoofdpersoonlijkheid geen weet heeft. Terwijl de hoofdpersoon zorgeloos doorleeft, zitten een of meer afgesplitste 'alters' met de narigheid.

Maar net als met verdringen kan dissociatie niet goed blijven gaan. De patiënt krijgt er velerlei psychologische malheur van, die hem of haar vroeg of laat bij de psychotherapeut brengt. Die heeft natuurlijk zijn huiswerk gedaan en weet dat achter zulke symptomen verschrikkelijke, maar verborgen ervaringen van lichamelijke en seksuele molestatie schuilgaan, in het bijzonder Satanisch Ritueel Misbruik.

De kunst is de patiënt naar die herinneringen te leiden. Daarvoor moet de patiënt leren de alters die deze herinneringen onder hun hoede hebben te voorschijn te laten komen, alsook de alters die zich in de loop der tijd hebben ontwikkeld om de boel min of meer onder controle te houden. Zij moeten zich allemaal bekend maken aan de therapeut en hem hun verhaal doen.

Daar voelt de patiënt echter niets voor: zij heeft niet voor niets al die ellende aan geheime alters toevertrouwd. Maar een MPS-therapeut die zijn of haar vak kent, leidt de patiënt(e) met vaste hand naar waar die niet gaan wil. Het resultaat kunt u met enige regelmaat bewonderen in op de TV

21. Deze toeschrijving is niet terecht. Zie I. Hacking, *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Science of Memory*. Princeton, Princeton University Press, 1995.

vertoonde documentaires en docudrama's. U kunt er ook over lezen in boeken en tijdschriften en er over horen in de talkshows van Oprah Winfrey en Jerry Springer — die worden immers ook bij ons uitgezonden.

20. Het probleem is niet gering. Enkele jaren geleden lieten MPS-kenners Suzette Boon en Onno van der Hart weten dat 'volgens empirisch (?) onderzoek in Noord-Amerika en West-Europa drie tot vier procent van de algemene bevolking ernstige dissociatieve klachten vertonen en één procent in die mate dat aan MPS gedacht zou kunnen worden.'²² Dat betekent derhalve dat men in de Verenigde Staten 7 tot 10 miljoen mensen moet hebben met 'ernstige dissociatieve klachten' en twee tot drie miljoen MPS-gevallen, allemaal slachtoffers van langdurig sadistisch seksueel misbruik, zo niet satanisch ritueel misbruik. Nou hebben ze in de VS gedurende het afgelopen decennium heel veel MPS-patiënten ontdekt, maar nog geen twee miljoen. Er is derhalve nog veel werk aan de winkel voor MPS-therapeuten.

De vergelijkbare cijfers voor Nederland zouden zijn: 450 tot 600 duizend mensen met 'ernstige dissociatieve klachten' en 150 duizend MPS-gevallen. Zoveel hebben wij er ook bij lange na nog niet, zij het dat wij, volgens Boon en Van der Hart, 'na jaren van verwaarlozing' bezig zijn met een 'snelle inhaalmanoeuvre.' Het zal Van der Hart, zijn medestanders en leerlingen nog tot diep in de volgende eeuw bezig houden om al die gevallen te diagnostiseren en te behandelen.

Daar staat tegenover dat er nog grote delen van de wereld zijn waar het probleem zich niet voordoet. Toen enkele jaren geleden een groep Amerikaanse psychiaters zich naar de Sovjet-Unie spoedde om, gebruik maken van de 'glasnost', te gaan bestuderen hoe men daar met MPS-patiënten omgaat, kregen zij te horen dat men daar zulke patiënten helemaal niet had.²³ Je zou daar met opluchting op kunnen reageren, maar weten wij niet al lang dat die Russen behoorlijk achterlijk zijn?

21. Te vrezen valt dat wij van het probleem nog lang niet af zijn, zeker niet nu de Canadese psycholoog Nicholas Spanos heeft aangetoond dat men de verschijnselen van MPS zonder veel moeite aan (voorheen) normale

22. Suzette Boon en Onno van der Hart, De meervoudige persoonlijkheid. De Psycholoog 29, 1994, p.423-428.

23. Voor een verslag van dat bezoek zie Ralph B. Allison, In search of multiples in Moscow. American Journal of Forensic Psychiatry 12, 1991, p.51-66.

studenten kan leren. Maar Spanos begrijpt er natuurlijk niets van. Hoe kan hij anders concluderen dat 'the recent association of MPD with reports of ritual satanic abuse is much more likely to reflect therapy-induced fabrications generated by the infusion of evangelical Christian ideology in the MPD movement than the existence of a 50-year-old secret conspiracy that has been responsible for the murder of thousands without leaving a trace'? (het waarschijnlijker is dat het recente verband tussen MPS en verhalen over ritueel satanisch misbruik door therapie opgeroepen verdichtfels weerspiegelt, die zijn voortgebracht door de evangelisch-christelijke inbreng in de MPS-beweging, dan dat er een 50 jaar oude samenzwering bestaat die verantwoordelijk is voor duizenden moorden waarvan elk spoor ontbreekt.)²⁴

24. Nicholas Spanos, Multiple identity enactments and multiple personality disorder: A sociocognitive perspective. *Psychological Bulletin* 116, 1994, p.143-165; citaat ontleend aan p.160.

Luchtstrijkers in de gezondheidszorg

Rob Nanninga

Therapeutic Touch (TT) lijkt sterk op het aloude strijken of magnetiseren. Maar er is een belangrijk verschil: iedereen kan het nu in zeven dagen leren. Een paar honderd professionals in de gezondheidszorg hebben inmiddels een cursus gevolgd bij het Van Praag Instituut in Utrecht. Het tijdschrift *Verpleegkunde Nieuws* publiceerde er in 1996 een lovend artikel over en de fraaie brochure van het Instituut vermeldt dat men samenwerkt met enkele HBO-V opleidingen die TT aanbieden in het kader van bij- en nascholing. In steeds meer ziekenhuizen klinkt de vraag: 'Zuster, gaat u vandaag nog strijken?'

Samen met twee collega's past Judith de methode sinds een half jaar toe op de afdeling oncologie van een algemeen ziekenhuis. Vooral patiënten die zich gespannen of angstig voelen, hebben er volgens haar baat bij. 'Ik leg ze eerst uit dat het te maken heeft met de theorie dat er in en om het lichaam energie stroomt. Met Therapeutic Touch probeer je die energie beter te laten doorstromen. Je kunt via je handen ook energie geven. Als de energie goed kan stromen, voelt de persoon zich lekkerder, zowel lichamelijk als geestelijk. Het stimuleert het zelfgenezend vermogen en het kan ook pijn verminderen. Ik vertel dat het in ieder geval ontspanning geeft en dan zeg ik: zullen we eens proberen of het bij u ook effect heeft? Sommige patiënten merken niks, maar voor anderen is het een extra steuntje in de rug.'

Een TT-behandeling duurt slechts vijf tot tien minuten, zodat patiënten gemakkelijk tussen de bedrijven door geholpen kunnen worden. Men hoeft ze daarbij niet aan te raken. Alleen hun 'energieveld' wordt betast. Hoewel wetenschappers dit etherische veld nog niet hebben geregistreerd, kan iedereen het voelen. Breng uw handpalmen maar eens dicht bij elkaar en u zult wellicht merken dat zich daartussen een warm tintelend of elastisch veld bevindt. Dat is een van de eerste dingen die men op een TT-cursus leert.

Tijdens de cursus die Judith volgde, waren de deelnemers al spoedig in staat elkaars energievelden waar te nemen: 'Tot mijn verbazing was dat heel

gemakkelijk. De hele klas zat te giebelen omdat ze allemaal wat voelden. Het is een subtiele tastzin die iedereen heeft en die je op de cursus ontwikkelt. Bij een erg pijnlijke plek voel ik mijn vingers nu soms duidelijk prikkelen. De meeste patiënten willen na afloop graag weten wat ik heb gevoeld, maar je mag het niet gebruiken als diagnose. Je kunt alleen zeggen dat het op een bepaalde plek anders voelt. Iedereen neemt op zijn eigen manier waar, al zullen goed getrainde TT'ers waarschijnlijk wel allemaal dezelfde plek vinden. Martine, onze cursusleidster, vertelde over een paranormale genezer die oude botbreuken van tien jaar geleden nog kon waarnemen. Maar zover gaat de basis-TT niet.'

In de Verenigde Staten is TT erkend door de bond van verpleegkundigen en de methode wordt al aan tientallen universiteiten en beroepsopleidingen gedoceerd. Het Van Praag Instituut verwierf het exclusieve recht TT in Nederland te onderwijzen en diploma's uit te reiken. Het Instituut is opgericht door medewerkers van het Parapsychologisch Instituut, dat in hetzelfde pand is gevestigd. Na een kleinschalig begin zijn er nu jaarlijks al ruim tweehonderd hulpverleners die de cursus volgen.

De coördinatie is in handen van de parapsychologe Martine Busch, die haar opleiding genoot aan de inmiddels opgeheven holistische Universiteit van Lugano, waar professor Henry van Praag doceerde. Een paar jaar geleden voerde zij met subsidie van het ministerie van WVC een meerjarig veldonderzoek uit in de praktijk van drie paranormale genezers. Dit onderzoek moest het ministerie inzicht verschaffen in de mogelijkheden van samenwerking tussen paranormale genezers en andere hulpverleners in de gezondheidszorg. Busch concludeerde dat samenwerking moeilijk te realiseren is omdat genezers geen professionele beroepsattitude hebben. Inmiddels heeft zij de oplossing voor dit probleem gevonden: met TT kan de scheiding tussen normaal en paranormaal worden opgeheven.

Krieger's Krazies

Therapeutic Touch werd in de jaren '70 ontwikkeld door Dolores Krieger, een hoogleraar in de verpleegkunde aan de Universiteit van New York. Zij werkte nauw samen met haar paranormaal begaafde vriendin Dora Kunz, die voorzitter was van de Amerikaanse theosofische vereniging en occulte boeken schreef over aura's en chakra's. Beiden geloofden in het bestaan van een universele levenskracht (prana) die via de handen van een genezer aan patiënten kan worden overgedragen. Waarom via de handen? Omdat

zich daarin chakra's zouden bevinden. Chakra's zijn van oorsprong religieuze voorstellingen die yogi's gebruiken om een hogere staat van bewustzijn te bereiken. De theosoof Leadbeater maakte er aan het begin van deze eeuw een soort fijnstoffelijke transformatorhuisjes van, terwijl Kunz twee handzame chakra's aan de collectie toevoegde.

Krieger begon zelf ook te strijken en ontwikkelde een gestructureerde aanpak die ze aan studenten kon onderwijzen. De student moet zichzelf eerst in een meditatieve toestand brengen, die centeren wordt genoemd. Vervolgens tast hij het energieveld af door zijn handen op een decimeter afstand langs het lichaam van de cliënt te bewegen. Wanneer hij op een bepaalde plaats een golf van warmte, druk of zwaarte voelt, duidt dit op een 'losse congestie'. Zo'n blokkade kan gemakkelijk met lange halen uit het energieveld worden weggestreken. Mocht het spul aan de handen blijven plakken, dan dient men ze even af te schudden. Een 'vaste congestie' voelt koud of leeg aan en moet eerst worden ingestraald voordat ie loskomt. Vaak zit er een energietekort onder, dat een trekkend gevoel in de handen veroorzaakt.

Als Krieger het over kou of warmte heeft, bedoelt ze daarmee niet een vorm van energie die met een thermometer kan worden gemeten. Het gaat hier om een eigenschap van de veronderstelde levensenergie, die alleen subjectief kan worden ervaren. Toch zou het wel mogelijk zijn om na te gaan of TT-beoefenaren het ene energieveld van het andere kunnen onderscheiden. Zo beschrijft Krieger een eenvoudige proef waarbij zij een bolletje watten met levensenergie instraalt. Als een TT-beoefenaar zijn handchakra boven dit bolletje houdt, merkt hij meestal dat het heet aanvoelt. We kunnen daar een echte test van maken door de TT-er een aantal bolletjes te geven waarvan er slechts één is ingestraald. Kan hij dan op basis van zijn ervaringen vaststellen welk bolletje dat is? Naar het schijnt is Krieger nooit op het idee gekomen zo'n blinde test uit te voeren. Ze schrijft dat patiënten de straling zelfs kunnen voelen als ze in het gips zitten, maar ook dat is nooit betrouwbaar getest.

Volgens Krieger zijn er al meer dan 35.000 mensen uit de gezondheidszorg bij haar in de leer zijn geweest. Deze TT-beoefenaren dragen met trots de geuzennaam die de professor hen gaf: 'Krieger's Krazies'. Zij herstellen het dynamisch evenwicht in het energieveld van hun patiënten door blokkades op te heffen, tekorten aan te vullen en plooiën glad te strijken. In haar laatste boek noemde Krieger het energieveld 'De Kleren van de Keizer', omdat het onzichtbaar is. Blijkbaar heeft ze het sprookje van Andersen nooit goed begrepen. De nieuwe kleermakers van de keizer

beweerden dat de stof die zij vervaardigden onzichtbaar was voor iedereen die niet voor zijn vak deugde of onvergeeflijk dom was. Ze knipten met hun scharen in de lucht en naaiden zonder draad, maar niemand durfde toe te geven dat ze niets zagen.

Pandimensionaal holisme

Waarschijnlijk zou Kriegers luchtstrijkerij nooit zoveel erkenning hebben gekregen zonder de steun van de vermaarde Martha Rogers. Zij was sinds 1975 emeritus hoogleraar aan dezelfde universiteit waar Krieger doceerde en propageerde een nieuw soort verpleegkunde die ze de Science of Unitary Human Beings noemde. Dit holistische mens- en wereldbeeld gaf de verplegingswetenschap een unieke positie ten opzichte van de gangbare wetenschappen. De holistische mens kan volgens Rogers niet begrepen worden door alle wetenschappelijke kennis bij elkaar te voegen, want het geheel is iets totaal anders dan de som van de delen. Daarom is het niet noodzakelijk dat verpleegkundigen veel kennis hebben van anatomie of fysiologie. Ze zouden daarentegen wel wat meer van astronomie moeten weten, omdat *Homo sapiens* spoedig zal evolueren tot *Homo spacialis*, de ruimtemens. Rogers was niet voor niets een sciencefictionfan en gaf de aanzet tot een reeks congressen over 'verpleging in de ruimte'.

De theorie van Rogers is zeer abstract en bestaat uit een aantal metafysische axioma's plus een reeks definities van de gebruikte kernbegrippen. Zo omschrijft zij de mens als een onherleidbaar en ondeelbaar, vierdimensionaal energieveld dat 'in mutual process' met het omgevingsveld een dynamisch golfpatroon vormt. Een belangrijke verbetering was de invoering van het begrip 'pandimensionaal', dat in de plaats kwam voor vierdimensionaal. De wijze waarop Rogers dit nieuwe inzicht ontwikkelde, is veelzeggend: 'Plotseling, 's morgens om een uur of drie, wist ik dat pandimensionaal het juiste woord was.' Sindsdien noemen haar volgelingen alles pandimensionaal. Omdat dit woord boven tijd en ruimte uitstijgt, biedt het onderdak aan allerlei paranormale fenomenen. Zo zijn er Rogeriaanse verpleegkundigen die hun helende intenties op kilometers afstand overdragen.

Rogers' leerlingen, die als docenten over veel universiteiten en beroepsopleidingen zijn uitgezwermd, beschouwen zichzelf als een elitecorps dat de mensheid naar een optimale staat van welzijn kan voeren. De seminars waarin de leer van de in 1994 overleden Rogers aan nieuwe studenten wordt onderwezen, doen sterk denken aan de wervingsmethoden van

religieuze bewegingen. Men probeert een omgeving te scheppen die de deelnemers opwekt een nieuw en opwindend wereldbeeld te omhelzen. De groepsleden leven enige tijd op een rustieke plaats bijeen en worden zich geleidelijk bewust van hun eenheid met het universum. Vaak gaan ze paarse kleding dragen omdat paars in de regenboog de hoogste frequentie heeft en de boeken van en over Rogers ook paars zijn.

De wetenschap van Rogers had één manco: het was onduidelijk hoe deze in praktijk moest worden gebracht. Rogers liet enkele studenten promoveren op fysiologisch onderzoek naar de veronderstelde energievelden, maar dat leverde niets op. Kriegers Therapeutic Touch kwam daarom als geroepen. De techniek sloot goed aan bij een holistische visie en bood de mogelijkheid de energievelden zelf te ervaren en doelgericht te beïnvloeden. Bovendien vormen de effecten van TT een vruchtbaar onderzoeksterrein, dat al een tiental dissertaties heeft opgeleverd.

Een onvindbare onderzoeker

Patricia Heidt promoveerde in 1979 op een onderzoek waarbij zij twee groepen patiënten met elkaar vergeleek. De ene groep kreeg een TT-behandeling van vijf minuten, terwijl men bij de controlegroep meermaals de pols opnam. Het angstniveau van de patiënten werd voor en na de behandeling gemeten door middel van een vragenlijst. TT had naar het scheen een rustgevender effect dan het opnemen van de pols, maar dat zal weinigen verbazen. Ook vier andere onderzoekers gaven hun controlegroep een afwijkende behandeling, zodat het onduidelijk is waaraan we de resultaten mogen toeschrijven.

Janet Quinn liet in haar promotie-onderzoek de controlegroep behandelen door een verpleegster die de strijkende bewegingen van TT zo goed mogelijk nabootste. Om te voorkomen dat zij ongemerkt in een meditatieve toestand zou raken, moest ze intussen rekensommen maken. Deze imitatie TT scheen minder kalmerend te werken dan de echte TT. Vier andere promovendi vonden daarentegen geen significante verschillen. Ook Quinn kon haar eigen succes niet herhalen. Misschien kwam dat omdat de patiënten deze keer met hun rug naar de behandelaar (Quinn zelf) toe lagen, zodat ze niet konden zien hoeveel liefde zij uitstraalde. Een verschil tussen behandeling A en behandeling B hoeft niet noodzakelijk aan TT te worden toegeschreven. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat de ene behandelaar weer vertrouwen inboezemt dan de andere, of dat de ene zweet en de andere

lekker ruikt.

Al met al zijn de onderzoeksresultaten verre van opzienbarend. De meeste experimenten leverden geen significant resultaat op en ze vertonen bijna allemaal ernstige gebreken. Een gunstige uitzondering is het werk van Daniel Wirth, de directeur van Healing Sciences Research International. In 1993 rapporteerde hij een experiment waarbij hij een stukje huid uit de bovenarm van zijn proefpersonen nam. Zij moesten elke dag naar het laboratorium komen en hun arm tegen een doorkijkspiegel houden. De helft werd van achter de ruit behandeld met Therapeutic Touch, terwijl de rest geen behandeling kreeg. Na vijf dagen werden de wonden gefotografeerd en de foto's werden voorgelegd aan onafhankelijke artsen. Zij stelden vast dat zeven van de 24 wonden geheel genezen waren. Deze waren alle zeven met TT behandeld: een significant resultaat. Helaas leverde een exacte replicatie van dit wondgenezingsexperiment een tegenovergesteld resultaat op: dit maal was de niet behandelde groep duidelijk beter af.

Professor Dale Beyerstein besloot contact op te nemen met Daniel Wirth om meer over diens onderzoek aan de weet te komen. Dat bleek geen eenvoudige opgave. Het adres van het researchinstituut dat in de artikelen werd vermeld, behoorde toe aan een postkantoor in Orinda en een telefoonnummer stond in de wijde omtrek nergens geregistreerd. Ook het privénummer van Wirth was niet te vinden. Beyerstein spoorde mensen op die met hem contact hadden gehad, verspreidde berichten via het Internet en stuurde aangetekende brieven naar de postbus in Orinda, maar na twee jaar weet hij nog steeds niet waar het instituut van Wirth is gevestigd. Ook collega-onderzoekers zoals Janet Quinn kunnen dat niet vertellen. Beyerstein schreef een artikel over de kwestie, dat hij naar de geheimzinnige postbus in Orinda stuurde. Tot zijn verrassing ontving hij een paar weken geleden een reactie van Wirth, op blanco briefpapier en zonder handtekening. De onderzoeker dreigt een rechtszaak te zullen aanspannen als Beyerstein zijn artikel publiceert. [Wirth werd later als oplichter ontmaskerd.]

Florence Nightingale

In de medische wetenschap is het begrip 'levenskracht' overbodig geworden naarmate men steeds beter begrijpt hoe het menselijk lichaam functioneert. Inmiddels bestaan er zeer geavanceerde methoden om ziekten op te sporen en te behandelen, en er vindt een voortdurende specialisatie plaats. Hoewel er ook in de verpleegkunde specialisatie plaatsvindt, bekommert men zich

daar van ouds her om de hele mens. Verpleegkundigen hebben niet alleen oog voor het lichamenlijk welzijn van de patiënt, maar ook voor diens emotionele, sociale of spirituele behoeften. Zij helpen de patiënt beter met zijn ziekte om te gaan en proberen hem op zijn gemak te stellen en te bemoedigen. Florence Nightingale schreef in de vorige eeuw dat verpleegsters er zorg voor moeten dragen een omgeving te scheppen die het natuurlijke genezingsproces bevordert.

Hedendaagse verpleegkundigen hebben soms het gevoel dat ze aan het echte verplegen niet meer toekomen. Ze voelen zich het hulpje van de dokter en moeten zich met allerlei technische zaken bezighouden. Dat is een van de redenen waarom Therapeutic Touch hen aanspreekt. Een TT-behandeling kan worden beschouwd als een ritueel waarin de verpleegkundige uitdrukking geeft aan haar compassie voor de patiënt, gesymboliseerd als een energieveld dat de eenheid van lichaam, geest en ziel vertegenwoordigt. TT biedt verpleegkundigen de mogelijkheid meer inhoud te geven aan het zorgaspect van hun werk.

Judith werkt al heel wat jaren in de gezondheidszorg: 'Je gaat daar vaak in omdat je graag mensen wilt helpen, maar dat komt lang niet altijd uit de verf. Het is altijd druk en soms ga je erg gefrustreerd naar huis. Dan denk je: wat heb ik nou werkelijk voor de mensen betekend vandaag? Toen ik met TT aan de gang ging, kreeg ik eindelijk het gevoel dat ik weer echt iets aan mensen kon geven. Het is ook belangrijk als rustmoment voor jezelf, want voor jr het weet loop je acht uur lang te rennen. Als ik het ene doe, ben ik in gedachten al weer met het volgende bezig. Op de cursus leer je hoe je moet centeren, een soort meditatie die je regelmatig oefent. Je leert om heel bewust met één taak tegelijk bezig te zijn. Martine zei: als het je niet lukt om op de afdeling te oefenen, doe het dan op de wc. Blijf even wat langer zitten. Even rust, even ontspannen.'

In Nederland mogen sommige verpleegkundigen TT nog niet op hun afdeling toepassen, maar meestal heeft de leiding er geen bezwaar tegen. Judith vertelt: 'Wij hebben op onze afdeling geen toestemming gevraagd, we zijn gewoon begonnen. Het gaat immers om een verpleegkundige interventie. We doen het ook nooit in de plaats van een andere therapie. Onze teamleider is heel positief en sommige collega's gaan misschien ook een cursus doen. In het Radboudziekenhuis is een hoofdverpleegkundige die de opleiding heeft gedaan. Zij gaat TT opnemen in haar afdelingsbeleid. Het goede dat in de alternatieve wereld kan gebeuren, wordt zo op een hele concrete wijze binnen de reguliere zorg gebracht. Ik denk dat er op dit gebied nog veel meer mogelijk is, maar dat gaat natuurlijk niet allemaal in één

keer. Er bestaat inmiddels een netwerk van TT'ers en er zijn regionale groepen om elkaar te ondersteunen en ervaringen uit te wisselen. Volgend jaar ga ik de vervolgcursus doen.'

Het lijkt niet uitgesloten dat patiënten in de toekomst overal een New-Age-zuster kunnen roepen om hun aura te laten gladstrijken. De behandeling is naar alle waarschijnlijkheid een placebo. Maar werken placebo's niet het beste wanneer de toedieners heilig geloven dat het geen placebo's zijn?

SKEPTISCHE NOTITIES 12

TRAP ER NIET IN!

Lezingen gehouden tijdens het
tiende jaarcongres van de Stichting Skepsis
op 8 november 1997 te Amersfoort

onder redactie van J.W. Nienhuys

Stichting Skepsis
Postbus 2657
3500 GR Utrecht

skepsis

Voorwoord

Dit congresverslag van het jubileumcongres van Skepsis spreekt voor zichzelf.

Van niet alle voordrachten is hier een geschreven versie opgenomen. De voordracht onder de titel 'Illusies en geloven' van Marc Braem leek minder geschikt zonder de goocheltruc erbij, sommige sprekers vonden hun uitgetikte bijdrage toch niet zo goed genoeg om af te drukken, maar vonden geen gelegenheid om een nieuwe versie te maken.

De teksten van de meeste sprekers zijn op de band opgenomen en uitgetikt door Dirk P. Zeilstra. Sommige sprekers hebben na het inzien van hun uitgetikte tekst alsnog een sterk verbeterde versie ingestuurd.

Het congres is mede mogelijk gemaakt door WeTeN, de Stichting Wetenschap en Techniek Nederland.

Tijdens het congres werd een prijs aan Midas Dekkers uitgereikt, de 'Skeptische Pendel', een slinger die door geheimzinnige magnetische krachten weigert rechtstandig naar beneden te hangen, en waarvan het ophangpunt zich bevindt in de top van een zogeheten 'rationale piramide', waarvan de afstanden tussen de hoekpunten rationale veelvouden van de hoogte zijn.

J.W. Nienhuys
30 oktober 2000

Een ongelovige Thomas

Skeptisch geloven?

Willem B. Drees

1. Een beetje geloven

Rudy Kousbroek stelt in *Hoger Honing* (1974) 'dat een beetje geloven iets is als een beetje zwanger zijn; het is alles of niets; tegelijk wel en niet kan niet, en een tussenvorm is er niet.'

We moeten het maar niet hebben over de mogelijkheid 'een beetje zwanger' te zijn; technologische ontwikkelingen kunnen ons op dit terrein nog wel voor verrassingen plaatsen. Maar wel wil ik het hebben over 'een beetje geloven' — over een levenshouding die enerzijds wetenschappelijke inzichten en het kritische denken aanvaardt maar anderzijds ook elementen vasthoudt die uit het religieuze erfgoed afkomstig zijn.

Ik heb de vrijheid genomen om aan te knopen bij een uitspraak van diezelfde Rudy Kousbroek. Zijn kritiek op New-Agewetenschap en op een halfslachtige theofysica heeft al lang mijn hartelijke instemming. Tegelijk wil ik verdedigen dat hij — en met hem andere 'óf-óffers' — iets afwijst wat de moeite waard kan zijn. Is mijn eigen positie mogelijk, of probeer ik niet alleen 'een beetje te geloven' maar ook 'een beetje scepticus' te zijn? Dat laatste wat mij betreft per se niet. We moeten niet skeptisch ten aanzien van opvattingen van anderen, en ondertussen overtuigingen waar men zelf aan gehecht is buiten de discussie plaatsen. Ik presenteer hier 'een beetje geloven' voor de scepticus die het al gauw te veel vindt. Tegelijk pleit ik ook voor de waarde van het kritische denken, en roep ik theologen en gelovigen op in hun eigen tradities de lessen van de Europese Verlichting te verwerken.

2. Gideon - een skeptisch richter

Laat ik beginnen met en stukje uit de Bijbel te lezen. Het gaat over Gideon, een van de leiders in Israël voordat er koningen waren. Gideon wil weten of God hem echt opdracht geeft Israël van vijanden te verlossen. (Richteren 6:36-40) 'Toen zei Gideon tot God: Indien Gij door mijn hand Israël wilt verlossen, zoals Gij gezegd hebt — zie, ik leg een vlies wol op de dorsvloer; wanneer er alleen op het vlies dauw zal zijn, maar het gehele land droog blijft, den zal ik weten dat Gij door mijn hand Israël verlossen wilt. En zo geschiedde het; de volgende morgen stond hij vroeg op en wrong het vlies uit; hij perste dauw uit het vlies, een schaal vol water.' Als een ware scepticus voert hij een tweede toets uit, nu omgekeerd: 'Toen zei Gideon tot God: Uw toorn ontbrande niet tegen mij, moge ik nog slechts ditmaal spreken; laat mij nog eenmaal met het vlies de proef nemen; laat nu alleen het vlies droog blijven, maar op het gehele land zij dauw. En God deed alzo in de nacht; alleen het vlies was droog, maar op het gehele land was dauw.'

3. Immunisatie

Helaas gaat het vaak ook anders. Een klein verhaaltje. Een man staat in de straat naast een fontein, en roept iets naar de voorbijgangers. U komt dichterbij om goed te kunnen luisteren. Wat zegt hij, wijzend op de fontein? 'Een wonder: Water is veranderd in wijn! Water is veranderd in wijn! Een wonder!' U neemt een slok; het proeft als water. Wat zegt hij: 'Nog een wonder: wijn is veranderd in water! Nog een wonder!' Deze tactiek is er een van een hele familie van trucs die maken dat exotische claims niet toetsbaar zijn: op wonderbaarlijke wijze is de normale toestand hersteld, naast complottheorieën en claims dat je nu eenmaal een bepaalde gevoeligheid moet hebben wil je aura's, spoken, voorouders en andere geesten kunnen waarnemen. Overigens zal toetsing op het religieuze erf meer moeten inhouden dan een empirische toetsing. De Bijbel vertelt van mensen die worden verslagen en afgeslacht door Gideon en andere richters. Vanuit ons perspectief is het verhaal van de vestiging in het land moreel onaanvaardbaar. Dus is het voor mij ook de vraag of terecht gezegd kan worden dat Gideon namens God optrad. En als begonnen wordt zo één verhaal uit de Bijbel terzijde te leggen, wat blijft er dan over?

Wat blijft er over? Twee elementen wil ik noemen: traditie als erfenis, om mee aan de slag te gaan, en verwondering, ook nadat wetenschap alle ruimte heeft gehad.

4. Vrijzinnige geloofshouding — de erfenis kritisch gebruiken

Religieuze tradities zijn in zeker opzicht te vergelijken met talen. Mijn moedertaal is Nederlands. Daar ben ik mee opgevoed, en daarin druk ik mijn gedachten en gevoelens uit, dat structureert de wijze waarop ik omga met de werkelijkheid. Ik wil best geloven dat Swahili of Chinees even goed is om mee te leven, maar daarmee hoef ik nog niet mijn eigen taal op te geven, noch over te gaan tot een taal die alle talen combineert. Ik leef niet met 'taal', maar altijd met een bepaalde taal. Waarbij zo'n taal niet statisch is. Er worden woorden overgenomen van andere talen — zoals het Nederlandse woord 'apartheid' dat z'n weg heeft gevonden over de hele wereld. Er worden nieuwe woorden ingevoerd omdat er nieuwe verschijnselen aan de orde zijn. En er worden woorden afgedankt omdat ze niet meer adequaat zijn of als slecht ervaren worden — het woord 'nikker' bijvoorbeeld. Ontwikkeling is nog sterker in beeld wanneer we religieuze tradities vergelijken met culturen die een geschiedenis doormaken. Identiteit is historisch gegroeid, maar daarmee nog niet gefixeerd. Integendeel, volksverhuizingen en vakanties, de industriële revolutie en de informatierevolutie, anticonceptiepillen en gezondheidszorg: duizenden factoren beïnvloeden de identiteit van mensen en van culturen. Ook dan betekent respect voor andere culturen, open staan en bereid zijn van anderen te leren niet dat men de eigen identiteit opgeeft — maar dat men toelaat dat die zich ontwikkelt — en daar zijn wij zelf bij.

Leren van anderen is verstandig. Men kan zich ontwikkelen, uitgaande van het vermoeden dat er goede zaken zijn in de eigen traditie en in die van anderen. In die zin is de New-Agesupermarkt van ideeën uit Noord en Zuid, Oost en West een positieve zaak. Maar én-én kan ook te gemakkelijk zijn; wij dienen bij het winkelen onze kritische zin niet op te geven. Een onkritisch syncretisme maakt het zichzelf te gemakkelijk.

Religieuze tradities zijn zeer complex. Iedere traditie roept met beelden, begrippen en metaforen een bepaald ideaal van goed leven op. Door gelijkenissen kan een traditie een stijl van leven suggereren. Ook geboden en min of meer historische verhalen, zoals die over profeten die tegen onrecht protesteerden, kunnen een dergelijke functie hebben. Het handelen wordt gericht op een notie die elke bereikbare situatie te boven of te buiten gaat, zoals 'het Koninkrijk', 'Paradijs', 'Hemel', 'Nirvana', onsterfelijkheid, leegheid, openheid, volmaaktheid, of onvoorwaardelijke liefde. Dergelijke noties functioneren als regulatieve idealen die door het contrast met het feitelijke leven een maatstaf leveren bij de evaluatie van omstandigheden en gedrag. De levenswijze van een traditie wordt bevestigd en

gevoed door de eigen vorm van eredienst en devotie. Rituelen voeden en vormen de individuele en gemeenschappelijke spiritualiteit in de omgang met vreugde en verdriet, met de uitdagingen van het leven en de hoge idealen van een goed leven.

Richard Dawkins, een Engels evolutiebioloog en polemisch atheïst, sprak over de godsgedachte als een virus in de wereld van onze ideeën (memen); eenmaal ontstaan brengt het mensen er toe om kopieën te verspreiden naar kinderen en anderen, maar het is zinloos en verkeerd (Dawkins 1976). Deze opvatting doet geen recht aan de evolutionaire geschiedenis van mensen en religies. Riten en mythen zijn waarschijnlijk cultuurvormende krachten geweest, zonder welke het samenleven van grote groepen hominiden niet mogelijk zou zijn geweest. Ze belichamen beproefde wijsheid, die generaties lang is getest. Dat is geen wijsheid van wetenschappelijke aard, maar wijsheid betreffende het leven. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat natuurwetenschappen in staat zijn, of ooit zullen worden, om op dat niveau alle relevante informatie expliciet te articuleren en af te leiden. Geen mens is een volledig rationeel wezen, in staat om bewust en intentioneel om te gaan met de eigen motieven en verlangens. Aangezien zoveel niet bewust kan worden beoordeeld is religieus geïnspireerd gedrag zo gevaarlijk, maar tegelijk zo krachtig. Elementen uit een traditie kunnen verworpen worden als verouderd. De omstandigheden kunnen zodanig gewijzigd zijn dat wat eens een model van goed leven was, dat nu niet meer is. Zo staan we nu in een andere verhouding tot de niet-menselijke natuur en hebben we te maken met 'naasten' over de hele wereld. Ook onze morele en spirituele intuïties ten aanzien van conflicten tussen etnische groepen, slavernij, en wreedheid tegen dieren veranderden. Religieuze tradities hebben daaraan bijgedragen, maar vaker nog die veranderingen gevolgd. Nog een reden tot verandering, maar niet de belangrijkste, is de intellectuele geloofwaardigheid van een traditie. Als de gehanteerde voorstellingen niet meer herkenbaar of geloofwaardig zijn, dan is dat een uitdaging voor een religieuze traditie, hoewel meer indirect dan de uitdagingen ten gevolge van veranderingen in de situatie en in morele en geestelijke intuïties.

Doordat een traditie haar wortels in het verleden heeft, is religieuze wijsheid niet direct afhankelijk van de situatie waar we mee te maken hebben. Daardoor kan zij dienen als een extern gegeven, een maat om menselijke beslissingen in de feitelijke situatie te beoordelen. Zulke 'prophetische' wijsheid is echter gebonden aan een eerdere situatie. Daardoor kan zij ook minder geschikt zijn in de nieuwe situatie; blind volgen van

traditionele wijsheid is nooit gerechtvaardigd. Een andere basis voor een profetisch, kritisch element in ons bestaan komt voort uit het gegeven dat de evolutie ons heeft toegerust met de mogelijkheid van de verbeelding. Wij kunnen in gedachten onze situatie vanuit een ander perspectief bezien. Deze vaardigheid heeft als uiterste limiet het ideaal van een onpartijdige visie die al onze beperkte zienswijzen overstijgt, een ideaal dat even onbereikbaar is als God. Toetsing van tradities, om dit gedeelte af te ronden, is dus niet zo zeer empirisch, als bij Gideon, maar ethisch en existentieel. Veel houdt geen stand; tradities kunnen immoreel uitpakken. Maar door het vertellen van verhalen scheppen we werelden die als onze schepingen voor ons werkelijk zijn, onze identiteit en onze levensstijl vorm geven.

Wanneer vergeten wordt dat de mythe een menselijk verhaal is, dan kan een gevaarlijke verabsolutering optreden. Het gaat om de poëtische kracht van een mythe, de kracht om iets op te roepen, iets te maken. Waarbij we uiteindelijk echter niet mogen blijven bij de wereld van de mythe; verantwoording door analyse en argumentatie is onvermijdelijk, ook om te bezien wat de mythe oproept, ten goede of ten kwade.

5. Vrijzinnige geloofshouding – vragen naar de grond van het bestaan

Tot nu toe heb ik met name de nadruk gelegd op religies als menselijk verschijnsel. Maar ook op het terrein van de kennis is er een aspect waar ik aandacht voor wil vragen.

Op ieder moment zijn er 'gaten' in het netwerk van kennis. Gelovigen hebben soms juist daar de werking van God geplaatst. Het postuleren van zo'n 'God-van-de-gaten' is een slechte strategie: het leidt tot een voortdurende terugtocht. Het versterkt het of-of-denken; hoe meer wetenschap succesvol is, hoe minder ruimte er dan voor geloof blijft. Maar is dat de enige manier om tegen wetenschappelijke verklaringen aan te kijken?

De architect die een gebouw ontwerpt, besluit beton te gebruiken. Hij heeft, hopen wij, kennis over de krachten die dat beton kan verdragen. Als iemand vraagt waarom die krachten zo zijn als ze zijn, dan kan de architect verwijzen naar een ingenieur die materialen onderzoekt. Die kan vertellen over de treksterkte en de kans op breuk, en hoe die samenhangen met de chemische bindingen tussen de verschillende betrokken stoffen. Ook zou de ingenieur misschien weten uit welke geologische lagen het gebruikte cement en zand afkomstig zijn. Als je vraagt hoe die lagen daar in de aarde terecht gekomen zijn, dan zal verder verwezen worden naar een geoloog.

Die houdt een verhaal over het afslijten van gebergten en het afzetten van zand en grind door rivieren. Maar als je blijft zeuren en vraagt waar het silicium en de zuurstof, de chemische elementen waar het zand uit bestaat, vandaan komen, dan zal de geoloog moeten zeggen dat dat er al was bij het begin van de Aarde. Voor een antwoord op de vraag waar de elementen vandaan zijn gekomen, wordt verwezen naar een sterrenkundige. Die kan uitleggen hoe in sterren zich uit waterstof en helium zwaardere elementen hebben gevormd. Maar dan kan weer gevraagd worden waar de waterstofatomen vandaan zijn gekomen. Uiteindelijk kom je op het terrein van de theorieën over de vroegste stadia van ons heelal. Wetenschappers geven telkens antwoord op vragen die op hun terrein liggen – en schuiven andere vragen door. Uiteindelijk blijven er twee soorten vragen over. Er zijn vragen over de fundamentele regels: Waarom gedraagt de materie zich zoals die zich gedraagt? Waarom zijn de natuurwetten zoals ze zijn? En er zijn vragen van historische aard: Waar komt het uiteindelijk vandaan? Dergelijke vragen duiken telkens weer op. Het zijn vragen 'aan de grens' van de wetenschap. Wetenschappers kunnen veel verklaren, maar daarmee verdwijnen dit soort vragen niet. De horizon verschuift, en komt dan iets verderop te liggen. Zelfs indien kosmologie en natuurkunde op een gegeven moment met een complete theorie zouden komen, dan nog blijft er de vraag waarom de werkelijkheid zich zo gedraagt als de theorie beschrijft. Juist het succes van de wetenschap kan tot vragen leiden. Hoe kan wetenschap zo succesvol zijn? Wat zegt dat over mensen en over de werkelijkheid? Het zegt niet zo veel. Er is geen godsbewijs uit te halen. Maar het is een open plek, waar ons verklaren een open eind heeft. De natuurkundige Charles Misner zei het als volgt:

'Te zeggen dat God het heelal geschapen heeft, verklaart noch God noch het heelal, maar het houdt ons open voor geheimen van ontzagwekkende majesteit die we anders misschien zouden veronachtzamen.'

De openheid die tot uitdrukking komt in grensvragen kan ons brengen tot verwondering over, en dankbaarheid voor, de werkelijkheid waartoe wij behoren. Traditie kan bijdragen aan het profetische, het contrast tussen wat is en wat zou moeten zijn, tussen werkelijkheid en ideaal. Nu gaat het meer om een mystiek georiënteerde vorm van religie. Het past bij een besef van eenheid en 'behoren tot', en van afhankelijkheid van iets dat groter is dan wat wij kennen.

6. Skepsis en geloof

Niet alleen kijken we naar de morele houding die door een levensbeschouwing wordt gevoed, maar ook naar de levenshouding in ander opzicht. Welke rol kan het spelen wanneer 'het kwaad goede mensen treft'? Geeft het een lange adem, of is het een instantproduct, moeiteloos snel te consumeren, maar zonder werkelijk te voeden? Zoals bij rellen soms sprake is van 'proletarisch winkelen' als een gemakkelijke manier om aardse goederen te verwerven, zo is er ook heel wat 'burgerlijk winkelen' in de spirituele supermarkt; met een goed-gevulde portemonnee kan men zich in een weekend laten inwijden in meditatietechnieken of therapieën van allerlei aard. Het 'burgerlijke spirituele winkelen' kan behoorlijk prijzig zijn. Ernstiger nog is dat er een spiritueel-therapeutisch piramidospel ontstaat: ieder die een dure cursus tot spiritueel-therapeut gevolgd heeft, moet nieuwe klanten werven om de investering terug te verdienen. Na zo'n investering kan je je het niet meer veroorloven om te zeggen dat de keizer geen kleren aan heeft.

En-én-denken dat het zichzelf te gemakkelijk maakt, intellectueel en spiritueel, is te verwerpen. Maar dat betekent niet dat we alleen maar hebben te kiezen, het of-of-denken. Dan zouden wij het ons ook te makkelijk maken. Nee, én-én-denken dient op kritische wijze, op intellectueel en spiritueel integere wijze aangepakt te worden. Dat begint 'daar waar we staan' en in die zin is het niet én-én-denken, maar meer het aangaan van een voortdurend leerproces. Dat leerproces kunnen we niet vermijden; niet door te doen alsof we ongewijzigd vast kunnen houden aan overtuigingen van vroeger, maar ook niet door te doen alsof we alles al in onze zak hebben.

Geloof is in dat verband geen zinvolle kennis noch een direct systeem van normen, toe te passen op genetica of ecologie. Het is veel meer een taal, een cultuur; een erfenis die sommigen mee dragen op de levensweg, als liederen en verhalen. Mij inspireren vooral sommige gelijkenissen. Een skeptische houding beschermt tegen onhaalbare pretenties en onthult onzin. Het leidt tot sober geloof, maar verbiedt niet het gebruik van de religieuze taal wanneer die onze verwondering of woede tot uitdrukking brengt.

De wereld vergaat over 908 dagen

Govert Schilling

De wereld vergaat over 908 dagen, namelijk op 5 mei 2000, dan is het echt afgelopen met ons. Op die dag staan, vanaf de aarde gezien alle planeten precies op een lijn. Ik bedoel hiermee de bewegende hemellichamen die we met het blote oog kunnen zien. Uranus, Neptunus en Pluto doen in dit verhaal niet mee. Het gaat om Mercurius, Venus, Mars, Jupiter, Saturnus, de maan en de zon. Zeven hemellichamen die allemaal in dezelfde richting staan. Dat kan natuurlijk niet anders dan onheil en rampspoed betekenen. De aarde krijgt dan zo'n bijzonder krachtenspel te verduren, dat Antarctica helemaal zal gaan kantelen, de massa van het pakijns zal gaan draaien over de aardbol, de zogeheten pole shift, wat tot enorme vloedgolven en het wegvagen van de beschaving zal leiden. Dit boek, *5/5/2000*, van Richard Noone, gaat daarover. Het boek is al in 1982 verschenen, maar heette toen nog gewoon *Ice, the ultimate disaster*. Alles wat je maar over pseudo-wetenschappen kunt verzinnen staat in dit boek. Het is niet de eerste keer dat een merkwaardige samenstand van planeten leidt tot voorspellingen over het einde van de wereld. Het is natuurlijk ook logisch dat dat gebeurt, want wie kan nou beter voorspellen dan de astronoom? We weten immers al duizenden jaren van tevoren hoe de planeetstanden zullen zijn. Het lijkt dan ook logisch dat je er ook de gevolgen van kunt voorspellen. Het is inmiddels ruim 200 jaar geleden dat er ook zo'n buitengewone samenstand plaatsvond die vanuit Nederland zichtbaar was. Aan de ochtendhemel voor zonsopkomst kon je planeten en de maan boven de oostelijke horizon bij elkaar zien staan. Het is een heel mooi gezicht, iets waar je vroeg voor opstaat.

In Friesland was er een dominee, Eelco Alta, die dacht dat hij dat mooi gebruiken kon. 'Op 8 mei 1774 vindt die samenstand plaats en dat is dan een dag dat ik mijn kerk weer vol krijg,' zo moet hij gedacht hebben. Hij schreef een boekje met de titel *Godgeleerde en Philosophische bedenkingen over de Conjunctie van de Planeten Jupiter, Mars, Venus, Mercurius en de Maan op de agtsten May staande te gebeuren en over de mogelijke en*

waarschijnlijke Sterre- en Natuurkundige gevolgen deezer Conjunctie, waaruit opgemaakt kan worden dat die niet alleen invloed kan hebben op onzen Aardbol, maar op het ganze zonnestelsel, waartoe wij behooren, en eene voorbereiding of een beginmaking van de ontsloping of vernieling van hetzelfde ten deele of geheel zou kunnen zijn. Door een liefhebber der waarheid. Zulke lange titels zie je vandaag niet vaak meer!

In het boekje werd verteld over de op handen zijnde samenstand, wat leidde tot paniek in de Friese samenleving. Een van degenen die zich er druk over maakten was de wolkammer en amateur-sterrenkundige Eise Eisinga, misschien wel een van de eerste sceptici van Nederland. Hij was in 1774 begonnen met het bouwen van een planetarium aan het plafond van zijn woonkamer. Hiermee liet hij zien dat alles om elkaar heen draait en dat er soms, puur bij toeval, een samenstand ontstaat. Dit heeft echter geen invloed en kan geen kwaad. Hij heeft zeven jaar aan het Planetarium gebouwd, inmiddels zijn er veel meer planetaria gekomen, maar het bijgeloof is er nog steeds. Tweehonderd jaar later, in 1974 verscheen een boek met de titel *The Jupiter Effect*. Dit effect is het effect dat op de aarde uitgeoefend zou kunnen worden als gevolg van de extra getijdekrachten van een reuzenplaneet als Jupiter en Saturnus. Als deze planeten aan één kant van de aarde staan tegenover de zon, waardoor de getijde-effecten elkaar versterken, dan zou dit invloed hebben op onze planeet. Het zou ook effecten kunnen hebben op gebeurtenissen in de zon zelf. Deze verschijnselen werden door de auteurs voorspeld voor het jaar 1982. We zijn zestien jaar verder, maar we zijn er nog steeds. Een van de auteurs was een astronoom, John Gribbin, die door zijn critici werd neergesabeld. Als je in 1982 op de zon zou zitten, dan zag je alle planeten in een hoek van 95 graden, wat je nauwelijks een bijzondere samenstand kunt noemen.

Om te weten wanneer er wel iets gebeurt moet je gewoon rekenen. Een van de grootste rekenaars in de sterrenkunde is de in België wonende Jean Meeus die met logaritmetafels werkte en zonsverduisteringen van duizenden jaren geleden berekende als ook planeetstanden van de toekomst. In december 1961 publiceerde hij het resultaat van een aantal van die berekeningen in het Amerikaanse blad *Sky & Telescope*. Als eerste in de geschiedenis schreef hij dat er op 5 mei 2000 een bijzondere conjunctie zou plaatsvinden van planeten met de zon daarbij, zeven hemellichamen bij elkaar. Hij was de eerste die dat ontdekte. Tussen het jaar 1 en 3000 had hij meer samenstanden ontdekt en het bleek dat dit elke eeuw ongeveer één keer gebeurt. Maar omdat dit soort samenstanden vaak te maken heeft met de stand van de zon wordt het meestal overstraald. Hierdoor is er niets van

te zien. Dit zal op 5 mei 2000 ook zo zijn. Maar de planeten staan echt dicht bij elkaar aan de hemel. Het record in de drieduizend jaar die Meeus onderzocht staat op 15 september 1186, toen stonden die zeven hemellichamen binnen 11 graden van elkaar. Wat is nou het effect van al die hemellichamen bij elkaar op de getijdewerking hier op aarde? Getijdewerking heeft niet te maken met puur zwaartekracht maar met verschilkracht. Als je dat berekent voor de ideale toestand, waarbij de zeven hemellichamen en de aarde op één lijn staan, en dat op de kleinst mogelijke afstand van de aarde, dan blijkt dat de extra werking ongeveer 1/6000ste deel bedraagt. Op 5/5/2000 vindt de samenstand plaats in het sterrenbeeld Ram (astrologen noemen dit de Stier) in een sector van 25 graden. Als de wereld op 5/5/2000 niet vergaat, hebben mensen als Richard Noone nog twee kansen, want in 2040 komt er weer zo'n samenstand en op 2/11/2100, weer een magisch jaartal, is deze binnen 28 graden. Noone denkt dat wij al gewaarschuwd zijn geweest door de bouwers van de piramiden, deze hebben ons 4000 jaar geleden al verteld wat er over 6000 jaar gaat gebeuren. We zijn dus gewaarschuwd.

Waarom spreekt dit nu zo tot de verbeelding? In de eerste plaats spreekt sterrenkunde tot de verbeelding, maar hier gaat het vooral om dat jaartal, dat magische jaartal 2000. Slechts heel weinig mensen maken mee dat alle vier cijfers veranderen. Dit komt natuurlijk door de keuze van ons beginpunt, andere kalenders wijzen hele andere getallen aan. De joodse kalender staat dan op 5760, de moslimkalender op 1420 en als wij niet tien, maar acht vingers zouden hebben, dan hadden we het jaar 3720 in plaats van 2000 gehad. Verder gaat het om een gebeurtenis die onzichtbaar is, al is het een samenstand die niet eens zo bijzonder is, want aan de hemel is 30 graden nog een behoorlijk stuk. De auteurs van het boek hebben de datum waar het om gaat niet eens zelf uitgerekend. Dit is namelijk niet zo eenvoudig, ze zijn waarschijnlijk op het idee gebracht door de publicatie van Jean Meeus. Noone baseert zich heel sterk op een ouder boek, *We are the Earthquake generation* (1978) waarin al verteld werd hoe het mis ging met de aarde. Daar hadden de Egyptenaren ons ook al voor gewaarschuwd.

De auteur van dit boek, Jeffrey Goodman, was eigenlijk al te laat. De reden namelijk dat Jean Meeus zijn getallen in 1961 publiceerde was dat de mooiste samenstand van de afgelopen drieduizend jaar plaatsvond op 5 februari 1962! De samenstand bedroeg toen 16 graden. Daarbij stond de Nieuwe Maan exact voor de zon, zodat er een totale zonsverduistering was. Op die dag zag je de corona van de zon, de maan ervoor en alle planeten en alle planeten er omheen. Het was een prachtige en bovendien zichtbare

samenstand, en er is helemaal niets gebeurd! Vijf februari 1962 was een hele onopvallende dag — afgezien van de zonsverduistering dan. Het vergaan van de wereld is toen niet voorspeld, en ik ben daarom niet bang dat het over 908 dagen wel gebeurt.

De vloek van de farao

Maarten Raven

Op 26 november 1922 werd het unieke graf van Toetanchamon geopend. Voor de eerste keer werd een bijna ongeschonden graf van een Egyptische farao betreden. Veel mensen hadden daar plotseling een bijgelovige angst over. Die angst werd bewaarheid, want op 6 april 1923 overleed de geldschietster van het project, Lord Carnavon. Er deden meteen allerlei verhalen de ronde: dat op dat moment in Cairo het licht zou zijn uitgevallen (voor wie in Egypte is geweest, weet dat dit bijna dagelijks gebeurt), de geliefde hond van de Lord gaf in Engeland op dat moment ook de geest, maar een krant wist het nog specifieker te berichten. Deze zei dat de onderzoekers de verzegelde deur van het graf hadden geopend waar de volgende spreuk op stond: zij die dit graf betreden, zullen weldra door de vleugels van de dood worden bezocht. Deze spreuk kan ik zelf echter niet op de grafdeur ontwaren, hoewel deze in vele publicaties is afgebeeld. Aangezien het een feit is dat in geen enkele Egyptische tekst betreders van een graf met een vloek worden bedreigd, kunnen we vaststellen dat de vloek van de farao niet bestaat.

Als de echte vloek van de farao beschouw ik al het gedoe dat wij als egyptologen hebben met allerlei mensen die denken dat ze het beter weten dan wij. De status van egyptoloog is namelijk niet beschermd. Er is dan ook geen gerechtelijke sanctie op het onbevoegd uitoefenen van de egyptologie. Omdat wij een vak beoefenen dat alles wil weten van het oude Egypte zijn we heel breed georiënteerd. Er zijn de alfa-componenten (taal, cultuur, geschiedenis), bèta-componenten (de geschiedenis van de technologie, de materiële cultuur), gamma-componenten (we willen weten hoe de maatschappij in elkaar stak), het zal duidelijk zijn dat wij er steeds andere geleerden bij moeten betrekken om ons uit te leggen hoe wij de gegevens moeten interpreteren. Helaas moeten wij vaak de degen kruisen met allerlei geflippte geleerden.

Egypte heeft al vanaf de Griekse oudheid een geweldige fascinatie bij de mensen teweeggebracht. Plato beweerde al dat de Egyptenaren een

bovenaardse wijsheid deelachtig waren. Niet toevallig stonden twee van de zeven wereldwonderen der oudheid in Egypte. Het waren de vuurtoren van Alexandrië en de grote piramide van Gizeh. Veel amateurs worden aangetrokken door de mystiek die van Egypte uitgaat en helaas zitten daar veel charlatans bij. De charlatans en de geflippte geleerden vinden wij iedere keer op ons pad en dat is de ware vloek van de farao.

Als mensen het over de piramide hebben, hebben ze het bijna altijd over de piramide van Cheops in Gizeh. Er zijn er echter honderden. Die worden dan vergeten, alsof deze een ander verhaal te vertellen hebben dan alle andere. De piramidotie begint al in de 19de eeuw toen een gerenomeerd astronoom Charles Piazzi Smyth, Royal Astronomer of Scotland, in 1864 een boek publiceerde getiteld *Our Inheritance in the Great Pyramid*. In dit boek wordt onomstotelijk vastgesteld dat de piramide, en hij bedoelt de grootste piramide, die van Cheops, gebouwd is door niemand anders dan Noach. Volgens Smyth was er een goddelijke maatsysteem en een eeuwigdurende kalender af te lezen aan de maten van de grote piramide en met name het inwendige gangenstelsel. Gestimuleerd door Smyths boek toog de archeoloog Flinders Petrie in 1880 naar Gizeh. Groot was zijn verbazing toen van de astronomische of goddelijke maten niets bleek te kloppen.

In de jaren '60 was er een andere fantast, de Zwitserse hotelier Erich von Däniken. Als een neurochirurg in de straat op zijn vingers wordt getikt door iemand die vertelt dat hij het helemaal bij het verkeerde eind heeft dan gelooft niemand zo'n persoon, maar als een Zwitserse hotelier de egyptologen vertelt dat ze het fout doen dan wordt dat breed uitgemeten in alle kranten en de boeken gaan als warme broodjes over de toonbank. Erich von Däniken beweerde dat de piramiden geen bovenaardse bouwwerken waren, maar zelfs buitenaardse. Er was een link met buitenaardse beschavingen, en het is altijd zo toevallig dat deze beschavingen zich met die facetten bezig houden die wij zelf fascinerend vinden.

Wat deze mensen over het hoofd zien is dat de piramide van Cheops helemaal niet uniek is. We kunnen hem begrijpen door terug te kijken hoe deze zich heeft kunnen ontwikkelen. De ontwikkeling begint in Egypte met de trappiramide en daarna is er een hele reeks vast te stellen waarin je technologische en religieuze ontwikkelingen ziet, waarbij ieder element slechts te begrijpen is als deel van de reeks. Dingen die je over één ding verkondigt moeten voor de hele reeks aannemelijk zijn. Hierbij valt direct al het boek *The Orion Mystery* (1994) van de bouwkundige Robert Bauval en de Atlantisfreak Adrian Gilbert door de mand. Hun boek was een groot succes. Het was ook vaak op de tv. De heren beweren dat de piramiden georiënteerd

zijn op de sterren. Ze kijken daarbij alleen naar de piramide zelf en niet naar de piramiden als complex van gebouwen. Niemand kan ontkennen dat in de complexen een oost-westrichting te onderkennen is die elke keer weer wordt benadrukt. Oost en west heeft in de religie van de Egyptenaren te maken met de zon en niet met de sterren. Bij de link met de sterren denken de auteurs aan de luchtschachten die uit de koningskamer van de piramide van Cheops vertrekken en een tweede stel uit de zogenaamde koninginnekamer. Dertig jaar geleden is al bewezen dat de zuidschaft van de koningskamer wijst op de ster Zèta Orionis, oftewel Alnitak, de meest linkse van de drie sterren in de gordel van het sterrenbeeld Orion. De noordschaft wijst naar wat in Cheops' tijd de poolster was. Recentelijk heeft men ook de gangen in de koninginnekamer bekeken, waar je alleen met een robotje in kon. Daarbij is komen vast te staan dat de zuidschaft wijst op Sirius, en de noordschaft op Bèta Ursae Minoris, in de Kleine Beer. Bewijst dat nou iets? Ik denk het niet. We moeten ook vaststellen dat de schachten onder hele regelmatige hoeken verlopen, bijvoorbeeld 45 graden, de kortste weg naar de uitgang. Het is de vraag of het sterrenbeeld Orion als zodanig onderkend werd bestond in de Egyptische oudheid. In de piramidetijd werd gesproken over Orion als een ster en niet een sterrenbeeld. Ze zeggen dan het is 'de Tenen'. En 'de Tenen' is de helderste ster van Orion, Rigel, de rechervoet van Orion (Rigel is Arabisch voor voet). Het ligt voor de hand dat dit voor de Egyptenaren Orion was en niet het onbetekenende sterretje in de gordel.

Zo stort de hele theorie in elkaar. De verhalen over Orion in de piramideteksten komen pas 200 jaar na Cheops voor het eerst op de wanden van de piramiden te staan. Mag je zoiets terugprojecteren? Waarom hebben dan de piramiden waarin die teksten staan zelf niet van die luchtkanalen? De auteurs slaan nog verder door. De positie van de drie piramiden in het grafveld bij Gizeh is de positie van de drie sterren in de gordel van Orion. Ze zeggen dat ook andere piramiden in de buurt de hele sterrenhemel weergeven. Het klopt allemaal precies, zeggen ze. Als je die drie sterren van Orion op de piramiden projecteert dan zou volgens Bauval en Gilbert de ster Bellatrix exact uitkomen op de piramide van Zawyat al-Aryan. De ster Saiph (de linkervoet van Orion) zou precies samenvallen met de piramide van Abu Roash en de twee helderste sterren van Taurus (stier) komen exact op de piramiden van Dahsjoer. Maar het klopt niet, er zijn grove afwijkingen. De Egyptenaren waren hele goede landmeters, dergelijke fouten hadden ze zeker niet getolereerd. En dan hebben we het nog niet eens over de verwisseling van noord en zuid: sterren die aan sterrenhemel

het noordelijkst staan leggen zij het meest zuidelijkst op het piramideveld. Ook de positie van de Nijl ten opzichte van de piramiden is volgens de auteurs te verantwoorden, het is namelijk de melkweg. Het is maar dat u het weet. En dat Orion een vreemde kanteling heeft ten opzichte van de Melkweg wordt verklaard met de precessie van de aardas, iets wat door een Griek pas in de 2de eeuw v.C. is aangetoond, maar wat de Egyptenaren al zouden hebben geweten, en wel omdat het een overlevering was uit de tijd van Atlantis.

Zo komen we vanzelf uit bij de New Age. De piramiden werden zogenaamd al gebouwd in 10.450 v.C. De Amerikaanse helderziende Cayce heeft al aangetoond dat alle geheimen van Atlantis in een gat tussen de poten van de sfinx verborgen liggen. Hij heeft ook gezien dat daar in 1998 een kist met documenten wordt gevonden. Vandaar dat de New-Agewereld in paniek verkeert nu het onderzoek door de Egyptische autoriteiten verboden is. Onderzoek heeft namelijk allang aangetoond dat daar helemaal geen holte zit. Recentelijk hebben we mogen horen dat een Amerikaanse geoloog, Robert Schoch, beweerde dat de erosie aan de sfinx is veroorzaakt door de regentijd. Er is heftige regen in die tijd op de sfinx neergedaald. Deze natte periode was van 7000 tot 5000 v.C., dus de sfinx is veel ouder dan wij tot dusverre hadden aangenomen. Is dat nou zo? Een van de afvalligen van de theorie van de helderziende is nu de grootste kenner van de sfinx (Mark Lehner). Hij heeft aangetoond dat de sfinx bij extreem hoge waterstanden van de Nijl met de voeten in het water kwam te staan. De sfinx was daardoor lange tijd bedekt met nat zand wat een slechte uitwerking heeft gehad op de zachte rotslaag waaruit deze is gemaakt. Bovendien, de holte waarin de sfinx staat is een oude steengroeve. Men heeft de sfinx laten staan terwijl bouwblokken werden weggehaald. We weten ook exact waar die bouwblokken zijn gebleven. Daarvan is de sfinxtempel gebouwd, en er is een tempel van gebouwd die verbonden is met de tweede piramide van Gizeh. Dit is de tempel van Chefren, het ligt voor de hand dat deze tempel door Chefren zelf gebouwd is. Dit wordt bewezen door de vondst van een groot aantal beelden in de tempel. Met andere woorden: het was Chefren die blokken uit de steengroeve haalde waarmee de sfinx bleef staan. De sfinx is dus door Chefren gemaakt, het lijkt mij dat hier geen speld tussen te krijgen is. De theorieën zijn echter nog veel verder doorgetrokken toen de Atlantisgoeroe John Anthony West zich ermee ging bemoeien. Hij zei dat de sfinx niet van 7000 v.C. was maar van 12.000 v.C. Hij is gemaakt door vluchtelingen uit het vergane continent Atlantis. De sfinx is volgens West vroeger een grote leeuw geweest

en heeft dus een leeuwenhoofd in plaats van een mensenhoofd. Dat klopt precies, want als de piramiden Orion zijn, dan is het volgende sterrenbeeld ernaast Leo. Een probleem is echter dat de eerste voorstelling van sterrenbeelden waarin we het sterrenbeeld Leo zien pas uit de Romeinse tijd dateert. De sterrenbeelden zoals wij die kennen zijn ontwikkeld door de Babyloniërs, de Egyptenaren uit de tijd van Cheops en Chefreden wisten daar nog niets van. Daarmee stop je de piramidioten en sfinxaanbidders niet, ze blijven komen kijken of de geheimen van Atlantis al boven de grond komen.

Wat moeten we nu met deze mensen? Ze gebruiken wat in hun kraam te pas komt zonder iets te bewijzen, ze kijken naar uit hun verband gerukte feiten, en ze zijn nog paranoïde ook. Ze hebben het over een samenzwering waarin verder onderzoek naar Atlantis wordt verboden. De New Age is de ergste combinatie van domheid en _intelligentie. Het is geen pseudo-wetenschap, het is een antiwetenschap. Eigenlijk is het meer een geloof. Het zijn fundamentalisten. Als Dawkins gelijk heeft dat religie een virus is dan moeten we hen isoleren. Laten we niet proberen hen met argumenten te overtuigen, gelovigen luisteren daar niet naar. Misschien moet ik eindigen met wat een collega egyptoloog, Egberts, heeft geschreven in de *Scarabee* van oktober 1996: 'Laten wij egyptologen nou toch vooral in onze ivoren toren blijven zitten, van daaruit heb je tenminste overzicht en dat heb je niet aan de voet van de piramide.'

Trapt u er niet in!

Aanvaarding skeptische prijs

Midas Dekkers

Ik ben heel blij met deze prijs, ik heb altijd al een pendel willen hebben. Maar u moet niet alles geloven wat biologen u vertellen. Als er één soort oplichters is, dan is het wel de biologische soort. Biologen maken u sinds jaar en dag wijs dat de natuur mooi is, en de moeite van het beschermen waard. We krijgen ook nooit klachten binnen over vogels die verkeerd zingen of verkeerd in bomen zitten. U wordt daarom allemaal lid van die verenigingen en u geeft gul aan al die panda's met een gleuf in de kop. Als je eens goed rond zou kijken in de natuur, dan zie je dat de natuur absoluut niet deugt. Als er iets niet deugt, is het de natuur wel. Een en al moord en doodslag, list en bedrog. In de natuur is het enige recht wat telt, het recht van de sterkste. De natuur is zo rechts als de kolere. Hoedt u voor natuur-beschermers. Hoe slagen wij er dan steeds weer in u op te lichten en geld uit de zak te kloppen? Dat hebben wij geleerd van dominees en pastoors. Die waren de eersten die de natuur bezongen. Ze hadden daar een goede reden voor, ze dachten namelijk dat de natuur geschapen was door de Schepper. Daarom gingen dominees ten tijde van koningin Victoria voortdurend naar buiten en op zondag beklommen zij de kansel en vertelden hoe goed de natuur in elkaar zat. Dat moesten ze natuurlijk wel vertellen, want die Schepper had die natuur gemaakt en als de natuur goed in elkaar zat was het dus een goede Schepper en daarna kwamen al die bakjes en zakjes waar je je geld in kon gooien. Die dominees doen dat niet meer zo erg, God is ook niet meer zo in de mode, wij biologen hebben dat overgenomen en nu halen wij dat geld op. De kansel is inmiddels vervangen door de televisie. Ik mag daar zelf ook wel eens een kunstje doen en ik zal u vertellen hoe wij u belazeren. Hoe wij er in slagen om iets dat zo faliekant niet deugt als de natuur voor te spiegelen als het mooiste dat er is. Dat doen wij door de keuze van het perspectief, wij kiezen het perspectief van de overwinnaar. Dat doen alle fascistten. Dat werkt als volgt: stel we maken een film over uilen. Dan zie je een uil door de nacht zwieren, vervolgens een shot van de

familie uil, pappa uil, mamma uil en de uilskuikentjes in het nest. Die schattige uilskuikentjes hebben ontzettende honger, dus pappa gaat bij de tweede shot boodschappen doen. Je ziet hem in het donker van de nacht en een warme commentaarstem vertelt hoe fantastisch uilen in elkaar zitten. Ze hebben zulke grote ogen dat ze in het donkerste donker nog wat kunnen zien. Hij ziet een muis en gaat op de muis af. De stem van de commentator vertelt hoe goed de vleugels van de uil in elkaar zitten, aan de uiteinden maken ze helemaal geen lawaai zodat de muis de uil niet aan hoort komen. Bij de volgende shot zie je pappa uil met de muis in zijn bek in het nest aankomen waar de jonge uilskuikentjes zich al zitten te verkneukelen op de niet te versmaden maaltijd. Hartstikke goed, die natuur en de volgende keer wordt er weer flink geld ingeleverd. Wat wij nooit laten zien in die programma's is natuurlijk een shot van het muizennest, waar de kleine muisjes zitten te wachten tot pappa muis thuiskomt. Pappa muis komt nóóit meer terug...! Wat niet wegneemt dat we heus wel films over muizen maken. Daarin kun je zien hoe de muis dankzij zijn voortreffelijke neus en oren de uilen al van verre aan horen komen, zodat ze altijd weer op tijd in hun warme nestje zijn om de kleine muisjes te eten te geven. Trapt u er niet meer in!

De angst voor het zinloze

Marcel Möring

Ik geloof dat ik eindelijk zo'n beetje door heb hoe het zit, waar het door komt. Het antwoord is nog niet eens zo briljant, ik had het twintig jaar geleden ook kunnen bedenken, maar dat deed ik niet. Waarschijnlijk omdat ik toen nog een te hoge verwachting had van de mate van kritiek die de gemiddelde mens kan opbrengen. Het begon allemaal acht jaar geleden op een van de eerste lezingen die ik toen als net gedebuteerd schrijver moest geven voor een studentenvereniging nota bene. Na de pauze vroeg iemand — en het was de eerste vraag die gesteld werd — 'denkt u dat het leven zin heeft?' Ik had die avond voorgelezen uit mijn eerste en toen enige boek, en ik geef toe, het was geen kluchtig werkje. Maar om nou te stellen dat het zo zwaar is dat je er onmiddellijk de zijnsvraag over gaat stellen... Ik antwoordde die avond, nadat ik eerst had geïnformeerd of de vraag serieus bedoeld was, dat het leven natuurlijk geen zin heeft. Dat het begrijpelijk is om zoiets te denken, dat het zin heeft, maar wel lichtelijk solipsistisch. Is de mens goed, is de natuur zuiver, heeft het leven zin — dat zijn vragen, zei ik die avond, die hogelijk antropocentrisch zijn, om niet te zeggen bijna antropomorf. En bovendien angstig teleologisch, het leven heeft geen zin, geen doel, geen betekenis, behalve de zin, het doel en de betekenis die wij er aan toevoegen. Maar dat, besloot ik die avond, zegt natuurlijk niets. Tot mijn verbijstering ging er een golf van afgrijzen door de zaal. De stemming die daarvoor nog zo welwillend was geweest — ik had in de pauze zelfs nog een biertje gedronken met een paar studenten — sloeg volledig om. Ik voelde een bijna tastbare vloedgolf van weerzin en afschuw vanuit die zaal op me afkomen en dat ik die avond niet overdekt met pek en veren de stad ben uit gejaagd moet te danken zijn geweest aan mijn onvoorstelbare charme. Een andere verklaring heb ik niet.

Waarom vertel ik u dit? Vooral omdat ik mij dit voorval herinnerde toen ik twee jaar geleden de Abel-Herzberglesing uitsprak in de Rode Hoed in Amsterdam. In die lezing behandelde ik het verschil tussen de klassieke

monotheïstische godsdiensten en de nieuwe religieuze vormen die stelselmatig opduiken. Hoewel ik geen gelovig mens ben, gaat mijn voorkeur uit naar die klassieke religies omdat zij ten minste in vorm en functie de voorlopers zijn van de politieke ideologieën die de laatste twee eeuwen onze samenleving hebben bepaald. Zij zijn gericht op de maatschappij, dat wat wij beschaving noemen, en trachten dat op gebrekkige wijze in stand te houden en te reguleren. Hoe kwalijk de uitkomsten daarvan soms ook kunnen zijn, en zijn geweest, ze zijn gericht op de samenleving, op de groep en de waarden die het functioneren en overleven van die groep vergroten. New Age, Scientology, de Celestijnse Belofte en alles wat daarmee samenhangt, al die nieuwe vormen zijn gericht op persoonlijke groei, op individuele ontplooiing. En dat gebeurt op een manier die op zijn minst agressief is. Ik had in die lezing dus weinig vriendelijke woorden gevonden in mijn beschrijving van deze piskijkerij en pseudo-religieuze zelfbevreemding. En het effect was navenant. In de weken na mijn lezing werd ik bestookt met e-mailtjes, brieven, ongevraagd drukwerk, telefoontjes en ingezonden brieven in de kranten. Ik was weer verbijsterd. Maar nu begrijp ik het dus allemaal, denk ik. De afgelopen twee jaar heb ik de vertegenwoordigers gesproken van de meest exotische vormen van denken en geloven en ik heb door wat hen verbindt. Ze zijn bang, niet voor de dood (ze weten allemaal zeker dat ze op een of andere manier overleven) en ook niet voor het leven (ze weten dat dat voorbeschikt is of manipuleerbaar), ze zijn bang voor de leegte. Ze lijden aan een soort teleologische horror vacui. Het leven moet zin hebben. Als het leven geen zin heeft, hoe kan mijn leven, mijn lijden, mijn gefrustreerde streven dan betekenis hebben. Als het leven geen zin heeft, dan ben ik verantwoordelijk voor mijzelf en de wereld om mij heen en is wat mij overkomt mijn eigen schuld, het gevolg van de wreedheid of slechtheid van anderen of gewoon domme pech. Die gedachte is voor veel mensen, misschien wel de meeste mensen, onverdraagbaar.

Om het gapende ravijn van die onverdraaglijke, zinloze leegte te vullen zijn mensen bereid om in de meest adembenemende waanzin te geloven. Dat onze troebelen en onze ongelukkige levens te wijten zijn aan een strijd die een ruimteprins lang lang geleden voerde. Scientology is dat, cursusboeren die handelen in religieuze verlossing op een manier waarop de vuigste kapitalist in Marx' grootste nachtmerrie bleek bij afsteekt. Of omdat jij en jouw leven worden bepaald door het karma dat je in vorige levens opdeed. En dat die kampbeul in Auschwitz dus geen slecht mens was, maar gewoon een *bad hair day* had, karmisch gesproken dan. Dat je de geesten van

overledenen kunt channelen, in staat bent met ze te spreken. En die geesten blijken dan ook stelselmatig de grootst mogelijke politiek correcte lulkoek te verkondigen. Ik heb een New-Agemevrouw gesproken die met de apostel Petrus channelde, het kon ook Paulus zijn, maar een van twee was het. Ik vroeg nog hoe zij wist dat hij het was, maar hij had het tegen haar medium gezegd, dus daar was geen discussie over mogelijk. En Petrus had haar verteld, dat ze boven de Bijbel aan het herschrijven waren, omdat ze er nu wel achter gekomen waren dat die buitengewoon vrouwonvriendelijk was. Deze vrouw, Aleid Schilder heet ze, en als ik haar adres had, had ik het u graag gegeven, heeft psychologie gestudeerd aan een echte universiteit en begeleidt TBS-patiënten in de Pieter Baan Kliniek. Ik vind dat mevrouw Schilder op zijn minst ontslagen moet worden, maar ik zou haar ook graag in een hoekje met een stok willen slaan.

Mensen zijn bereid om te geloven dat water met alcohol tegen alles helpt als er maar ooit een beetje vingerhoedskruid in heeft gezeten dat twintig keer verdund is zodat er uiteindelijk geen molecuul meer in zit. Ze geloven dat je in iemands iris kunt zien dat zijn lever ziek is, dat geur, kleur en klank genezend werkt, dat bloemen van mensen houden en bomen spreken. Het is triest, het is om wanhopig van te worden en het gaat nooit meer over. Alles wat we er tegen doen is zinloos. En desondanks vind ik dat we dit kwakdenken, om Karin Spaink maar te citeren, moeten bestrijden. Bij voorkeur in het onderwijs. Skepsis zou het onderwijs moeten bewaken en een campagne moeten beginnen bijvoorbeeld tegen de overheidsfinanciering van bijzondere scholen. Als mensen hun kinderen onzin willen bijbrengen, moeten ze dat thuis maar doen. De staat moet niet verantwoordelijk willen zijn voor de waanzin die op dit soort scholen wordt verkondigd. Of dit nu de Maharishischool in Lelystad is of het creationisme zoals het op de christelijke scholen in de Bible Belt wordt verkondigd. Hier ligt een terrein braak waar Skepsis in moet trekken. Met alleen in clubverband lachen om aura's en graancirkels komen we er niet. Het is leuk, maar het leidt tot niets. Skeptici moeten het land in en evangeliseren. Bestrijd het leed dat zin heet.

M/V: doorhalen wat niet van toepassing is

Karin Spink

Er is een aantal criteria voorhanden om te bepalen of een lichaam mannelijk of vrouwelijk is: genitaliën, hormonen, chromosomen, voortplantingsvermogen en secundaire geslachtskenmerken. Alleen die laatste (borsten, lichaamsbouw, lichaamsbehairing) zijn voor iedereen zichtbaar. Uiterlijke verschijning en secundaire geslachtskenmerken zijn voor dagelijks gebruik een handzaam criterium, maar het zijn paraferalia, afgeleiden. En ja, je kunt mensen er verhoudingsgewijs makkelijk mee bedotten.

Een beter criterium vormen de genitaliën. Immers, alleen mannen hebben een penis en alleen vrouwen een vagina. Het prettige is dat het een betrekkelijk eenvoudig onderscheid is: genitaliën zijn met het blote, niet-medische, niet-wetenschappelijke oog zichtbaar. Het is die test die op elk kind, pal na de geboorte, wordt uitgevoerd: na de bevalling wordt nagegaan of het kind bij eerste inspectie compleet & gezond is, en na een korte blik tussen de beentjes van de versgeborene kan het verlossende woord worden uitgesproken: 'Het is een jongetje,' of: 'Het is een meisje.' Maar: externe en interne anatomie verhouden zich niet altijd. Er zijn mannen zonder teelballen en met eileiders; vrouwen zonder baarmoeder.

De wetenschap gaat grondiger te werk, en heeft een serie handzame definities ontworpen aan de hand waarvan 'seks' wordt bepaald. De anatomie (waar men de bouw van het lichaam bestudeert), de endocrinologie (waar men hormonen onder de loep neemt) en de genetica (waar genen en chromosomen worden ontleed) zijn elk disciplines met duidelijke opvattingen over wat biologisch gezien een man is, en wat een vrouw. Maar al deze disciplines kiezen een ander criterium om seks te bepalen, en vaak zijn deze criteria onderling tegenstrijdig of lastig met elkaar te rijmen. En niet alleen over de betekenis van hun definities zijn ze het zelden eens: ook over de vraag wat hun specifieke discipline over het hele lichaam zegt, worden grote wetenschappelijke gevechten gevoerd.¹

1. Annemarie Mol, Wie weet wat een vrouw is... Over de verschillen en verhoudingen tussen wetenschappen.' *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 21 (1985),

Bij anatomen is snel duidelijk hoe oppervlakkig hun definitie van sekse is. Tussen interne en externe genitaliën bestaat niet altijd overeenstemming. Als cruciaal beschouwde vrouwelijke anatomische kenmerken kunnen worden verwijderd (baarmoeders en borsten worden in onze streken herhaaldelijk verwijderd, net als clitoris en schaamlippen elders) zonder dat een vrouw daardoor ophoudt biologisch vrouw te zijn. Er zijn vrouwen met smalle heupen, mannen met borsten. Baardgroei — wat anatomen hier als secundair geslachtskenmerk beschouwen — komt bij sommige etnische groepen helemaal niet voor onder biologische mannen. Schuilt het 'cruciale' anatomische verschil tussen man en vrouw dan in hun voortplantingscapaciteit? Is een steriele of gesteriliseerde man dan nog man, een onvruchtbare vrouw nog vrouw? Mannen kunnen trouwens borstkanker krijgen, wist u dat?

Of neem endocrinologen. Die weten ook wat een biologische vrouw is, namelijk een mens met een specifieke hormoonhuishouding. Niettemin kunnen ze niet goed uitmaken wat nu precies de plaats en rol van oestrogenen en testosteron is ten opzichte van andere hormonen. Ze ontdekten bovendien dat zowel mannen als vrouwen beide aanmaken en dat de verschillen relatief zijn: het gaat hooguit om proporties en spiegels. Dan nog hangt het sterk af van voorkennis over de leeftijd van het lichaam en over het tijdstip van de dag waarop gemeten wordt of, en hoe, je uitsluitend op grond van hormonen kunt bepalen wat iemands sekse is. Bovendien: wanneer in een vrouwenlichaam de hormoonhuishouding verandert — bijvoorbeeld door de overgang, of doordat de baarmoeder is verwijderd — verandert de spiegel en lijkt die plots sterk op wat 'mannelijk' wordt genoemd. Dat is in de daaropvolgende lichaamsveranderingen terug te zien. Na de menopauze wordt de vagina kleiner, geven genitale klieren minder vocht af, worden borsten kleiner, neemt de gezichtsbehairing toe, wordt de clitoris groter en het hoofd kaler. Post-menopauzale vrouwen voldoen niet langer aan de endocriene definitie van een vrouw.² Dat maakt die definitie nogal wankel.

Bovendien weten endocrinologen niet goed hoe zij zich verhouden tot andere disciplines: sommigen bestuderen de verhouding tussen anatomie en

nummer 1, p.10-22.

2. Anne Fausto-Sterling, geciteerd in: Nancie Hines, 'The Effects of Menopause on Today's Women.' *Progress: Family Systems Research and Therapy*, 1993, 2, p.87-102. Encino, CA; Phillips Graduate Institute. Zie www.phillips.org/hines.htm

endocrinologie — ze zoeken bijvoorbeeld uit hoe het ruimtelijke, anatomische lichaam zich verhoudt tot het hormonale lichaam, en hoe hormonen al dan niet samenwerken met eierstokken — maar anderen werken uitsluitend met spiegels, daar komt geen lichaam aan te pas; anatomie is voor hen niet relevant. Nog weer anderen zien anatomie uitsluitend als het resultaat van de endocriene huishouding.

Genetici op hun beurt vinden genen en chromosomen doorslaggevend in het maken van een vrouw dan endocrinologie. Hormonen doen er niet zoveel toe, vinden ze; die kun je namelijk later nog weer bijsturen, en anatomie is al helemaal niet interessant, hooguit als resultaat. Zij gaan ervan uit dat het verschil 'm zit in twee van de in totaal zesenvestig chromosomen: zijn die twee XX, dan is het een vrouw; zijn ze XY, dan is het een man.

Regelmatig komen genetici echter XXY tegen. Om hun definities te kunnen handhaven, noemen ze die XXY 'afwijkend': er is geen plaats voor in hun theorie. Uit genetisch-criminologische studies bleek daarnaast dat ongeveer twee procent van de mannen die in gevangnissen zitten, een XYY chromosoom hebben (wat, want zo werken zulke dingen nu eenmaal, vanzelfsprekend aanleiding was om het Y-chromosoom te verdenken van het opwekken of stimuleren van agressieve of criminele neigingen). Ongeveer één op duizend vrouwen heeft XXX; er zijn mannen die XYYY hebben, en er de literatuur rept zelfs van XXXXYY, XXXX en XXXXX.³ Bij ongeveer 1 op 500 mensen blijkt hun genotype bovendien hun anatomie te weerspreken. Sinds de Olympische Spelen in 1968 een genetische test verplicht stelden voor deelnemende vrouwen, zijn er minstens twaalf vrouwen gediskwalificeerd op grond van het feit dat hun genotype niet XX was en ze 'dus' geen vrouw konden zijn. Fin van hen baarde, na, afgekeurd te zijn als vrouw, later een gezond kind.⁴ Ook Jamie Lee Curtis, een van de leukste actrices die ik ken, is zo iemand: ze is genetisch man, maar voor al het overige vrouw.⁵

3. John Hood-Williams, 'Sexing the Athletes.' *Sociology of Sport Journal* 12 (1995), nummer 3, zie: www.gre.ac.uk/j.hoodwilliams/index004.htm

4. ISNA (Intersex Society of North America) FAQ (Frequently Asked Questions), zie www.isna.org/FAQ.html en referentie 3.

5. William O. Breenan, 'What are you? Male, Merm, Herm, Ferm or Female?' *Baltimore Morning Sun*, 17 maart 1996. Zie drycas.club.cc.cmu.edu/~julie/whatru.html

Wat te denken van kinderen die met een dubbel geslachtsapparaat of met varianten op 'zuivere' mannelijkheid of vrouwelijkheid worden geboren? Daar zijn er nogal wat van. Mensen die wel keurig XX hebben, of XY, maar wier geslachtsorganen niet 'kloppen' met hun genetische sekse, en mensen die een mengeling van mannelijke en vrouwelijke geslachtskenmerken hebben.

Een kleine opsomming van sekse-ambigüiteit en de frequentie ervan, leidt tot de volgende lijst:

— **Androgen Insensitivity Syndrome (AIS)**, een erfelijke eigenschap waarvan vrouwen drager zijn, komt bij ongeveer 1 op de 20.000 mensen voor die XY-chromosomen hebben, en volgens de genetische definitie derhalve 'man' zijn. Ze reageren niet op androgen en testosteron, zogeheten 'mannelijke' hormonen, en zijn endocrien 'vrouwelijk'. MS-baby's hebben vrouwelijke uitwendige genitaliën én niet ingedaalde, of deels ingedaalde, teelballen. Ze hebben geen baarmoeder en geen eileiders, menstrueren niet en zijn onvruchtbaar, doch zijn cultureel gezien 'vrouwen'.

— **Progestin Virilisatie**. Progestin is een medicijn dat vrouwen in de jaren '50 en '60 kregen om miskramen te voorkomen. Het medicijn werd door foetussen met XX-chromosomen omgezet in androgen; de vrouwelijke genitaliën die al ontwikkeld waren, 'vermannelijkten'. De clitoris groeit door en ontwikkelt zich soms tot een penis; de foetus ontwikkelt tevens eileiders en een baarmoeder. Fysiek variëren ze van 'vrouw met een grote clitoris' tot 'man zonder teelballen'. Hun hormonale functies zijn 'vrouwelijk'.

— **Congenital Adrenal Hyperplasia komt** bij ongeveer 1 op 1000 mensen voor. De bijniere van een foetus met XX-chromosoom produceren een overvloed aan 'mannelijk' hormoon. Zulke baby's worden geboren met een penis en scrotum, maar zonder teelballen. Meestal worden deze kinderen geopereerd om ze cultureel 'vrouw' te laten worden.

— **Klinefelter** komt eveneens bij 1 op 500 tot 1000 mensen voor. Ze hebben XXY chromosomen. De effecten zijn variabel, en veel mensen met Klinefelter — cultureel gezien mannen — worden nooit gediagnostiseerd. Anatomisch zijn ze man. Ze hebben allen erg kleine, stevige teelballen, en soms ontwikkelen ze borsten tijdens de puberteit. Ze produceren weinig testosteron en missen daardoor soms allerlei 'mannelijke' secundaire geslachtskenmerken, zoals het ontwikkelen van borst- en baardhaar of een lage stem.

— **Hypospadias** komt bij genetische mannen voor, 3 op 1000. Hun plasbuis is niet gesloten of zit niet in de penis, maar eronder — op een 'vrouwelijke' plaats.

— **Het syndroom van Turner** komt voor in een frequentie van 2 op 1000. Zulke mensen hebben slechts één X-chromosoom en zijn onvruchtbaar; ze hebben nauwelijks eileiders en ontwikkelen weinig borst. Sommigen hebben gemengde chromosomen: XX/XX of X/XXX. Vaak worden ze tot vrouwen gemaakt, met behulp van operaties en hormonen.

— **Gonadal dysgenesis** komt voor bij 7 per 1000 mensen. Ze hebben één zaadbuis plus eileiders, en vaak ambigue genitaliën. Zulke mensen kunnen XY-, XYY-, XO/XY- of XO/YO-chromosomen hebben.⁶

(Pseudo)Hermafroditisme wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van zowel mannelijke als vrouwelijke genitaliën of chromosomen. Mensen die zowel eileiders als teelballen hebben, worden hermafrodieten genoemd. Dat geldt voor plusminus 1 op 6000 mensen. Mensen die genetisch een mozaïek vormen — oftewel die XY-chromosomen naast XX-chromosomen hebben — en eenduidige genitaliën, heten medisch pseudohermafrodieten; bij culturele mannen komt dit 1,8 op 1000 voor, bij culturele vrouwen zijn er geen goede schattingen beschikbaar.

Fausto-Sterling, professor in de medicijnen en de biologie, poneerde op grond van bovengenoemde verschijnselen de stelling dat onze perceptie van sekse als een zuiver polaire aangelegenheid, waarbij slechts twee opties bestaan, volstrekt misplaatst is. Eerder is er volgens haar een glijdende schaal van fysieke kenmerken, waarbij 'man' en 'vrouw' zich op de beide uiteinden bevinden. Daar tussenin, zo ergens in het midden, staan de mensen die zowel teelballen als eileiders bezitten, de hermafrodieten. Aan weerszijden daarvan staan mensen die zowel teelballen als een paar 'vrouwelijke' genitale kenmerken hebben doch geen eileiders, en mensen die eileiders hebben plus een paar 'mannelijke' genitale kenmerken maar geen teelballen. Zij op hun beurt worden geflankeerd door mensen wier genitaliën niet ambigu zijn, maar wier chromosomen die van de tegengestelde sekse zijn.

6. Voor gonadal dysgenesis in het algemeen, zie www.ohsw.edu/clinweb/C12/C12.740.700.842.309.html en www.medhelp.org/glossary.new/GLS2071.HTM.

Voor een specifiek verhaal, zie Mohammed Qurton: 'Mixed Gonadal Dysgenesis with Structural Anomalies of the Y Chromosome', *Annals of Saudi Medicine*, 1994, nummer 3; zie www.kfshrc.edu.sa/annals/143/1435.html.

Wat je ook van zo'n voorstel vindt, het is lovenswaardig dat Fausto-Sterling ten minste poogt een theorie te ontwikkelen die een plaats geeft aan interseksuele mensen. Want die verdienen ze, al is het maar getalsmatig. Volgens behoudende schattingen is 1,7% van de mensen op de een of andere wijze interseksueel, oftewel: zij voldoen niet aan de definitie waarbij anatomische, endocriene en genetische sekse samenvallen.⁷ Brutaler schattingen lopen op tot 4%.⁸

Dat is niet veel, zullen sommigen tegenwerpen. Maar vergelijk die voorzichtige 1,7 procent eens met andere chromosomale of genetische verschijnselen die als afwijking te boek staan, en vergelijk in gedachten eens hoeveel aandacht (en theorie, geld en onderzoek) daaraan wordt besteed: per miljoen kinderen zijn er 4 Siamese tweelingen, 1000 met Down, 1400 met een hazenlip en 17.000 zijn in enige mate interseksueel. En die 17.000 zijn nergens aanwezig. We weten meestal niet eens dat ze bestaan. We horen zelden over ze, we lezen amper over ze, we zien niks van ze, zwangerschapsboeken noemen ze niet. Het besef dat mensen ambivalenter geboren kunnen zijn dan 6f als jongetje 6f als meisje, lijkt volledig non-existent. Het lijkt warempel wel een authentiek taboe: iets dat de cultuur koste wat kost verzwijgt.

Wat er in de praktijk meestal gebeurt met deze kinderen, wanneer hun 'afwijking' ten minste wordt herkend,⁹ is dat hun geslacht wordt aangepast aan de polaire norm. Een van de mensen in Nederland die zich hiermee bezighoudt is professor Cohen-Kettenis, klinisch psychologe en bijzonder hoogleraar in de genderontwikkeling en de psychopathologie van kinderen. Ze werkt samen met het ambiguëgenitaliënteam van het Wilhelmina Kinderziekenhuis te Utrecht; er zijn zes zulke teams in Nederland. Cohen coördineert een groep genetici, endocrinologen, kinderartsen, maatschappelijk werkers, psychologen en chirurgen. Criteria over hoe precies in te grijpen zijn er echter nauwelijks. Cohen: '[Het is] een onontgonnen terrein.

7. zie voetnoot 4.

8. Anne Fausto-Sterling schatte dat het om 1 tot 4 procent van de bevolking gaat. Zie *Myths of Gender. Biological Theories about men and women*. Basic Books, New York 1992.

9. Diagnose vindt lang niet altijd plaats, of soms ontdekken de mensen in kwestie pas tijdens de puberteit wat er aan de hand is (bijvoorbeeld doordat de menstruatie uitblijft of wanneer ze onverwacht borsten ontwikkelen), of als ze een vruchtbaarheidsonderzoek hebben laten uitvoeren omdat ze er niet in slagen een kind te maken.

Wetenschappelijke literatuur is er nauwelijks, langetermijnstudies over de psychoseksuele ontwikkeling van kinderen met een gendervariatie ontbreken vrijwel.¹⁰ 'Gender-variantie'? Pardon? We hadden het toch over sekse, over biologische lichamen? Verwart Cohen hier niet biologie en cultuur? Soit. Dat er ingegrepen moet worden, of dat nu wegens gender- of seksevariantie is, staat voor haar hoe dan ook vast. 'Alle specialisten in het team brengen hun bevindingen in en maken een schatting van de mogelijkheden die er zijn om de geslachtelijke ontwikkeling bij te sturen. De psycholoog in het team zal daarbij aandringen op spoed bij het duidelijk maken aan de ouders wat er aan de hand is. De behandelaar moet de ouders kunnen vertellen dat hun kind ofwel een zoon Ofwel een dochter is. Onzekerheid daarover laten bestaan, is zo ongeveer het slechtste wat je kunt bedenken. Dat zal de psychoseksuele opvoeding van het kind zeker in gevaar brengen.' Of het kind na de beraadslagingen wordt omgebouwd tot jongen of tot meisje, is doorgaans afhankelijk van de vraag of er een levensvatbare penis is, of kan worden gemaakt.

Interseksuele kinderen worden deswege vaak geopereerd — vaak meermalen — en krijgen meestal levenslang hormonen om hun fysieke ontwikkeling bij te sturen. Het argument voor dat vroege ingrijpen is tweeledig: ten eerste is het kind nog niet volgroeid, en operaties en hormoonbehandelingen hebben in zo'n vroeg stadium vaak meer effect dan later; ten tweede bespaar je zo het kind — en de ouders — het trauma niet te weten tot welke sekse het behoort en in welk geslacht het dient te worden opgevoed.

Maar is het wel zo traumatisch om interseksueel te zijn? Eén van Fausto-Sterlings verdiensten was dat ze allerlei oude studies boven tafel haalde waaruit bleek dat veel mensen wier sekse ambigu was niet per se in puin lagen, maar in tegendeel redelijk gelukkig waren met hun lichaam, ook al was het soms wennen geweest. Cohens argument — 'we moeten zo snel mogelijk ingrijpen' — is bovendien uiterst ahistorisch. De kennis die vereist is om op dit vlak te kunnen interveniëren, is verhoudingsgewijs zeer recent: zo'n dertig jaar geleden waren die mogelijkheden er niet. Voorts ontbrak indertijd ook een groot deel van het diagnostisch instrumentarium dat Cohen en de haren nu ter beschikking staat. Met andere woorden: veel van

10. Prof. Cohen, geciteerd in Gerbrand Feenstra, 'Het is een, eh...' *de Volkskrant*, september 1994.

I I. Suzanne Kessler, 'The Medical Construction of Gender: Case Management of Intersexed Infants.' *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 16 (1990), nummer 1, p.3-26.

zulke interseksuele kinderen werden eerder niet ontdekt, en voor zover dat wel gebeurde, kon er vaak niet ingegrepen worden.

In Amerika bestaat een organisatie voor interseksuelen: the Intersexual Society of North America (ISNA). Voor Europa wordt vanuit Duitsland het Genital Mutilation Survivors' Support Network (GMSSN) onderhouden; Japan kent Hijra Nippon, en in Nieuw-Zeeland is een dependance van ISNA opgericht. Voorts is zijn er netwerken als Intersex Voices.¹³ Uit de inventarisaties die dergelijke organisaties onder interseksuele mensen hebben gehouden, blijkt dat de ingrepen vrijwel nooit zonder gevolgen zijn: ISNA – in wier bestuur een aantal gerenommeerde medici zitting hebben – komt tot de stellige conclusie dat zulke operaties en ingrepen vaker slecht aflopen dan goed. Er worden clitorissen ingekort of verwijderd; penissen, eileiders en baarmoeders weggenomen. Hun genitaliën zijn vaak mismaakt; veel inmiddels opgegroeide interseksuele mensen melden dat ze daar geen of nauwelijks gevoel in overhebben. Hun schaam- en buikstreek zit vol lelijke littekens. Hun wantrouwen jegens de medische stand en medicijnen is regelmatig zo groot, dat ze artsen later mijden en uit eigener beweging stoppen met hun hormoonbehandeling, wat tamelijk riskant kan zijn. En een deel is ontevreden over de keuze die de artsen voor hen hebben gemaakt: op grond van hoe ze er nu, volwassen en wel, uitzien vinden ze dat ze – als er dan inderdaad gekozen moest worden – beter bij de andere sekse ondergebracht hadden kunnen worden.

Overigens gaat het met kinderen bij wie níét werd ingrepen en die opgroeien zoals ze zijn, ook regelmatig niet goed: ze voelen zich vaak alleen staan en beschouwen zichzelf als een miskleun van de natuur. Beide groepen – de wel behandelde en de niet-behandelde mensen – blijken als kind vaker dan anderen met mishandeling en verwaarlozing te maken hebben gehad, juist vanwege hun ambigue status, waar hun ouders zich kennelijk geen raad mee wisten. De overheersende klacht van zowel hen die geopereerd zijn als van hen die onbehandeld bleven, is dat ze door de mangel zijn gehaald. Hetzij door hun ouders en door het medisch team, die vóór hen doch zonder hen besloten wat er met ze moest gebeuren; hetzij door een cultuur die hoogst intolerant is ten opzichte van mensen die sekse-ambigu zijn. En met pech zijn ze gemangeld door beide.

12. ISNA: zie www.isna.org . GMSSN: zie home.tonline.de/home/Boedeker_Spreitzer_GbR/is_homep.htm .

13. Intersex Voices: www.gis.netrtria/ .

Wat de rechter allemaal niet gelooft

Willem A. Wagenaar

Ik heb me de laatste tijd veel bezig gehouden met een vorm van bewijs die verdacht veel lijkt op wetenschappelijk bewijs, maar die in feite daar geen zier op lijkt wanneer we goed kijken. Ik heb het over bewijs in strafzaken, waar de rechter gegevens aangevoerd moet krijgen die hem of haar overtuigen, waarna iemand 20 jaar kan krijgen, of de toegang tot de straat ontzegd kan krijgen, of, en dat is misschien nog erger, weer op straat losgelaten kan worden. Wat is dat voor vorm van bewijs? Er zijn in Nederland regels gemaakt hoe je dat zou moeten doen, maar als je naar die regels kijkt, dan zie je dat het niets is. Ze geven geen enkele garantie.

De manier waarop het in feite gaat is als volgt. De Officier van Justitie begint met een tenlastelegging en een verhaal. En het verhaal is bijvoorbeeld Jan heeft Marie doodgeschoten. Dat mag niet en daarom moeten we Jan straffen. Dat zal hem leren. Hoe weten we dat Jan Marie heeft doodgeschoten? Dan komt het bewijs. Er zijn verschillende thema's. Hoe weten we bijvoorbeeld dat Marie is doodgeschoten. Wel, ze is dood en er zat een kogel in haar hoofd. Dat zal het wel geweest zijn. Hoe weten we dat Jan het gedaan heeft? Nou, zijn vingerafdrukken staan op het wapen waarmee de kogel is afgeschoten. Dat ziet er niet goed uit voor Jan. Maar hoe weten we eigenlijk dat dat het wapen is waarmee de kogel is afgeschoten? Je kunt met het wapen proeven doen en vaststellen dat die kogel echt daar uit gekomen is. Hoe weten we dat het Jan zijn vingerafdrukken zijn? Daar kun je ook proeven mee doen. Je kunt de vingerafdrukken bekijken en die vergelijken met die op het wapen. Dat bewijs is beschikbaar. Politieagenten hebben dat gedaan en gezegd: 'Kijk maar, het zijn dezelfde.' Maar hoe weten we dat het de vingerafdrukken van Jan zijn die op een papier voor ons liggen? De politieagenten zeggen dat ze de vingerafdrukken van Jan hebben genomen en dat die op het papier staan.

Dit kan de rechter niet controleren, hij vraagt niet om het over te doen in de rechtszaal. De rechter kan ook niet zien of het wel dezelfde

vingerafdrukken zijn. Hoe weten we of het niet zo was dat Jan thuiskwam en zag dat Marie dood op de grond lag, het wapen pakte en dat daardoor zijn vingerafdrukken erop gekomen zijn? Wat is nou eigenlijk de waarde van dat bewijs? De rechter vraagt door, bijvoorbeeld of de politiemensen wel betrouwbaar zijn, of de deskundigen wel goed genoeg zijn. Men zegt dan, ja, het zijn hele betrouwbare politieagenten, ongeveer net zo goed als die in het geval van Schiermonnikoog. En de deskundigen zijn ongeveer net zo goed als die in de zaak van de balpenmoord, waar de rechter geen woord van geloofde. Waarom vindt hij de enige deskundige betrouwbaarder dan de andere? De rechter houdt op met vragen stellen als een gebied is bereikt van wat hij gelooft. Als hij nog verstandiger is dan gaat het om wat wij allemaal geloven. Namens de goegemeente hoeft hij dan niet verder door te vragen.

De vraag die ik mijzelf stel is dan 'Wat gelooft de rechter dan wel allemaal niet,' of 'Wat gelooft de rechter nou allemaal niet'. De vraagstelling houdt op daar waar de rechter gaat geloven. Je houdt het niet voor mogelijk wat sommige rechters in Nederland allemaal geloven. Laat ik met een extreem geval beginnen. Een man wordt ervan beschuldigd dat hij het buurmeisje seksueel mishandeld heeft. Dat is niet netjes van hem, maar de beschuldiging komt van het buurmeisje en het buurmeisje is 8 maanden oud. U moet niet lachen, want de rechter kon er absoluut niet om lachen, integendeel, de man heeft 8 jaar gekregen of zo. We moeten ons dus voorstellen, dat het meisje van 8 maanden heeft gezegd, dat op woensdag de 24ste augustus, de persoon bekend onder de naam zo en zo, wonende enz., de rechter had althans moeten vragen, wat heeft het meisje precies gezegd? Meestal worden zulke slachtoffers, of vermeende slachtoffers niet gehoord. Als dat wel gebeurd was, had de rechter misschien kunnen denken 'hoe kan ik dat geloven'. Het is ook iets anders gegaan. Het meisje van acht maanden heeft het gezegd aan haar zusje van tweeënehalf. En als u het nu nog niet helemaal niet gelooft, dan zult u vragen: is dat zusje in de rechtszaal verschenen om uit te leggen hoe dat ging. Nee, het zusje heeft het gezegd aan haar moeder. En die moeder is zeker gehoord in die rechtszaal? Nee, want de moeder heeft het gezegd aan de politieagent. U denkt dan dat de politieagent gehoord zal zijn, maar het antwoord is nee. De politieagent heeft het opgeschreven en dan wordt het een ambtsedige verklaring en die verklaring ligt op tafel. Dus een verklaring van horen zeggen met een viervoudige draai erin: via het zusje naar de moeder naar het proces-verbaal. Als ik als deskundige moet verschijnen, dan zeg ik: 'Meneer de rechter, kinderen van 8 maanden kunnen niet praten en het begin van uw viervoudige

keten van horen zeggen is dus onmogelijk, de rest moet u niet geloven'. Dan zegt de rechter: 'Meneer Wagenaar, u hebt van onze wetenschap toch werkelijk geen verstand. Want als u daar wel verstand van zou hebben, dan zou u weten dat in het Wetboek van Strafrecht staat dat een ambtsedige verklaring verder geen bewijs behoeft. Wat zeurt u nou toch? Dat weet u toch ook wel!' Maar er is nog een klein probleem, het kan niet hoor. Dan zegt de rechter: 'Het is maar goed dat deskundigen geen vonnis wijzen, want de deskundigen hebben van het recht echt geen enkel verstand.' En meneer wordt wel veroordeeld. Je krijgt dus een gevecht tussen twee wetenschappen, namelijk de rechtswetenschap en de ontwikkelingspsychologie waar een eenvoudige observatie (er zijn nog geen kinderen op de wereld die op de leeftijd van acht maanden begrijpelijke verklaringen over seksueel misbruik afleggen) het absoluut verliest van de regel dat ambtsedige verklaringen rechtsgeldig zijn.

Het kan ook gekker. Bij de balpenmoord, waar ik aan heb gewerkt, blijft de rechtswetenschap op de achtergrond. Het gaat om een nogal technisch-fysisch onderzoek, namelijk of je met een balpen in het oog kan schieten, het antwoord is neen, maar de betrokken verdachte heeft wel tegen zijn therapeut gezegd dat hij het heeft gedaan. U en ik denken dan, verdachten zeggen zoveel, en iets wat technisch niet mogelijk is zal dan wel niet waar wezen, en dan zijn we eruit. Maar die therapeut vertegenwoordigt een wetenschap en deze verklaart als deskundige: 'Ik kon waarnemen, toen hij dat zei, dat hij de waarheid sprak.' De rechter denkt dan: 'Het is onmogelijk, dat weten we, de therapeut zegt dat de jongen de waarheid sprak, dat is 1-1, en nu moet ik maar zeggen wat ik ervan vind,' in plaats van dat hij zegt: 'het is onmogelijk, volgende zaak.'

Zo gaat het niet, wat de rechter niet gelooft is dat iets fysisch onmogelijk zou kunnen zijn en wat hij wel gelooft is dat een therapeut kan waarnemen wanneer iemand de waarheid spreekt. Dat laatste is met name een wonder, echt een wonder, gelet op alleen al de literatuur die daarover bestaat, ongeveer 200 titels. Het merendeel der onderzoeken is experimenteel en eruit blijkt dat therapeuten niet kunnen zien of iemand de waarheid spreekt. Over het algemeen gaat de rechter voornamelijk in op de kwaliteiten van een verhaal. Een goed verhaal gelooft hij en een slecht verhaal gelooft hij niet.

Als u de rechter iets wil vertellen moet u met een goed verhaal komen. Om een voorbeeld te geven: u wordt op Schiphol aangetroffen met een koffer met 10 kilo heroïne erin. U komt net uit Thailand en als u dan zegt 'Ja, een kennis van mij heeft mij die meegegeven, hij zei dat het

delicatessen waren bestemd voor iemand in Zoetermeer en hij gaf mij een vliegticket cadeau, dan moet u er niet op rekenen dat dit zomaar geloofd wordt. U krijgt tweeënehalfjaar cel, drie maanden per kilo dus.

In Singapore wordt u voor dat verhaal opgehangen, dat is niet goed genoeg. Maar neemt u het volgende verhaal waar ik aan gewerkt heb. U komt in Schiphol aan met diezelfde koffer, en er is intussen een tip aangekomen dat er in die koffer 10 kilo heroïne zit. U wordt niet aangehouden. U hebt de pech dat men u alleen maar volgt. U gaat naar Amsterdam waar u zich inschrijft in het Hilton Hotel. Na een uur komen twee Chinezen op bezoek, die het hotel vervolgens weer verlaten met die koffer, net zo'n koffer, veel koffers lijken op elkaar. De Chinezen gaan naar een huis in Amsterdam, waar ze wonen. De politie vraagt een bevel tot huiszoeking aan, ze komen een halve dag later aan en vinden 16 kilo heroïne. Nu hangt u met uw koffertje. De bewering is nu dat u 10 kilo heroïne het land hebt binnengesmokkeld en aan de Chinezen hebt geleverd. Het probleem is natuurlijk, dat toen u aankwam niemand in uw koffer heeft gekeken, ook niet toen de Chinezen het Hilton verlieten, we weten zelfs niet eens of het wel dezelfde koffer was. Bij die Chinezen is huiszoeking gedaan, en daar lag wel heroïne, maar er is geen enkele reden om aan te nemen dat het uw heroïne is die u het land hebt binnengebracht. Dit zwakke verhaal gelooft de rechter wel. U wordt dan veroordeeld. Er is geen enkel logische dwingendheid in dat zogenaamde bewijs dat u die heroïne hebt binnengebracht. Maar de rechter weet al lang hoe dat gaat in de wereld, hij is niet gek, dit is zijn zoveelste heroïnezaak. De dwingendheid van het bewijs, waarvan u denkt dat er nog wat aan ontbreekt is voor hem evident. Dat gelooft de rechter wel.

Er zijn dingen die wij niet geloven en die de rechter ook niet gelooft. Die zijn er echt. Deze week kreeg ik een brief over een zaak van een biologisch-dynamisch veehouder die op een bepaalde manier de mest op het land bracht maar niet injecteerde. In Nederland moet je injecteren maar de veehouder vond dat slecht voor het land. Je moet het kort na zonsondergang verspreiden, dat is veel beter voor het land. Hij doet dit dus kort na zonsondergang, zodat je niet kunt zien wie het deed. De politie staat (ik heb het nagemeten) op circa 150 meter afstand te kijken naar een trekker, een dichte trekker vanwege de gassen die vrijkomen, waarin iemand zit met een pet op, en dat na zonsondergang. De politie gaat niet het land om iemand te bekeuren, ze schrijven gewoon op wie ze gezien hebben. Maar dat kan niet kort na zonsondergang, althans, dat is nogal ongeloofwaardig, zeker op 150 meter. De rechter is geneigd om de politie wel te geloven. Wij hebben op

dat land experimenten gedaan waaruit blijkt dat onder die omstandigheden niemand in staat was om wie dan ook te herkennen. Gelukkig heeft dit toen de rechter aan het twijfelen gebracht. Je kunt in dit geval van geluk spreken. Het aantal malen dat de rechter de manier waarop hij of zij zelf bewijzen construeert, de redeneringen die hij daarvoor gebruikt meer gelooft dan een wetenschappelijk argument is werkelijk verontrustend in Nederland. Wat de rechter allemaal niet gelooft, weet ik niet, maar wat hij allemaal níét gelooft weet ik wel. Namelijk een aantal zeer serieuze en achtenswaardige vormen van wetenschap bedrijven. Die gelooft hij niet.

Medische zelfoverschatting

Piet Borst

Mijn scepsis oscilleert tussen twee uitersten, tussen non-interventie en activisme, tussen berusting en donquichotterie. Met het uitvallen van de haren neemt mijn neiging tot non-interventie toe. Wie geloven wil, gelove. Ik heb mij 50 jaar beijverd om de wetenschap uit te dragen, ik ben daar heel vroeg mee begonnen. Wie nu niet over de streep is getrokken, die blijft er maar achter. Deze week zag ik dat standpunt krachtig verwoord door Richard Dawkins, een vermaard Engels evolutiebioloog, schrijver van *The Blind Watchmaker*, een boek dat vandaag al door Drees is aangehaald. Deze zomer publiceerde het Amerikaanse wetenschappelijke tijdschrift *Science* een artikel over 'Science and God, a warming trend'. Het stuk was vooral een parade van natuurkundigen die de Big Bang met Big God wisten te verenigen. Bij het zoeken naar tegenstemmen had de auteur geprobeerd om Richard Dawkins aan de praat te krijgen maar zonder succes. Dawkins had laten weten dat hij geloof beschouwt als een afgedane zaak. Hij weigerde een interview want hij vond 'religion very boring and not worth talking about'.

Dawkins belijdt hier de extreme non-interventie. Dawkins heeft genoeg van geleuter over religie, Dawkins doet niet meer mee. Hij zal niet langer pogen om de gelovigen tot het heidendom te bekeren. Dit is zijn goed recht, het standpunt spreekt mij aan, maar sociaal is het niet. Wil de wereld leefbaar blijven, dan moet er toch enig tegenwicht worden geboden tegen de kakofonie van concurrerende bijgelovigen. Dan moeten mensen die het beter weten, of laat ik het voorzichter formuleren, mensen die toegang hebben tot serieuze kennis, die van de hoed en de rand weten, van koploze kikkers en van blinde horlogemakers, de kop niet in het zand steken of in een ivoren toren verdwijnen. Als wij niet opkomen voor de wetenschap wordt de wereld straks door de sluwe exploitanten van tribale emoties en irrationele angsten geregeerd.

Dat sentiment, dat activisme, vond ik deze week ook verwoord in een ander stuk dit keer van Marsha Angel, redactrice van het *New England*

Journal of Medicine, het beste of althans het meest geciteerde medische vakblad ter wereld. Marsha Angel beschrijft in dat stuk het circus rond de borstimplantaten, gevuld met siliconengel. In de jaren '80 ontstond bij het Amerikaanse publiek het idee dat je ziek kon worden van die implantaten. Al snel wisten zielige vrouwen, die zich echt niet lekker voelden, miljoenen dollars los te krijgen van de fabrikanten van die implantaten. Uiteindelijk kostte de affaire aan de industrie vier miljard dollar, waarvan een miljard in de zakken van advocaten verdwenen. Ondanks deze megaclaims is er nooit het geringste bewijs gevonden voor een samenhang tussen deze implantaten en ziekte. Maar de wetenschap was in dit circus geheel naar het schellinkje verdrongen. Marsha Angel eindigt haar stuk met een somber citaat van Carl Sagan, astronoom en popularisator van wetenschap dat ik vertaald weergeef: 'Het is een voorgevoel dat ik heb, wellicht misplaatst, van een Amerika in de tijd dat mijn kinderen of kleinkinderen volwassen zijn, een Amerika waarin wij ons vastklemmen aan onze horoscopen, onze kritische zin snel teruglopend en niet meer in staat om onderscheid te maken tussen wat waar is en wat lekker voelt, waarin wij haast zonder het te merken wegglijden in bijgeloof en obscurantisme.'

Ja, dat willen wij natuurlijk ook niet, zeker niet op zo'n middag in Amersfoort. Vandaar mijn neiging om naar het andere uiterste door te schieten: activisme, harnas aan en op naar de volgende windmolen. Het medische landschap staat vol met de meest bespottelijke windmolens. Marcel Huispas en Jan Willem Nienhuys hebben er in hun encyclopedie der pseudo-wetenschappen maar een paar van kunnen etaleren. Het zou wel erg makkelijk zijn om voor dit sceptische gehoor nog eens dunnetjes de homeopathie door te lichten of het Moermandieet te vermalen. Daarom, na deze lange inleiding een kritische kanttekening bij een echte controverse in de serieuze geneeskunde, de controverse rond de Evidence Based Medicine.

Die controverse op zich zelf al zegt iets over de huidige geneeskunde. Er is geen strijd over Evidence Based Biology of over Evidence Based Kankeronderzoek. Kankeronderzoek is uiteraard gebaseerd op herhaalbare proeven en op zorgvuldig getoetste feiten. Kankeronderzoekers steggelen wel onderling, maar niet over de noodzaak om conclusies te baseren op solide waarnemingen. Dat er überhaupt een controverse is over Evidence Based Medicine zegt dus iets over dokters en de wijze waarop zij hun vak uitoefenen. De beschikbare tijd staat mij niet toe om u te vermaken met de rijkdom aan subtiele argumenten waarmee vindingrijke dokters de Evidence Based Medicine bestrijden. Het refrein bestaat altijd uit twee coupletten. Het eerste bezingt de kracht van de klinische blik, de waarde van een lange

medische ervaring. Het flitsende inzicht van de dokter aan het ziekbed tegenover de dorre richtlijnen die door wereldvreemde professoren worden geëxtraheerd uit onleesbaar saaie wetenschappelijke artikelen, zogenaamde wetenschappelijke artikelen, zoals die in zulke verslagen denigrerend worden genoemd. Het tweede couplet in dit refrein bezingt de unieke individuele patiënt, nimmer gelijk aan een andere unieke patiënt en daardoor nooit in onpersoonlijke richtlijnen te vangen.

Over het eerste couplet, de ervaringsgeneeskunde, kan ik kort zijn. Ook in het fundamentele biochemische onderzoek waar ik mij voornamelijk mee bezig houd zijn diepe inzichten, ideetjes en intens gevoelde overtuigingen schering en inslag. Al die irrationele elementen zijn ook onmisbaar voor het vinden van onverwachte oplossingen voor slepende problemen of voor het opzetten van nieuwe projecten. Het voordeel van onderzoek in de biochemie is echter dat de meeste problemen snel worden opgelost. Wie een tijd meeloopt weet dan ook dat diepe ideeën of flitsende inzichten vaak onjuist zijn. Ik kan mij veel momenten uit mijn wetenschappelijk leven herinneren waarin ik in een flits de oplossing van een probleem meende te zien om de volgende maanden te mogen meemaken hoe die oplossing door simpele proeven van een onervaren assistent ontzenuwd werd. Ook als de ingeving gepaard gaat met een emotionele aha-erlebnis met hartkloppingen en al, zoals Hahnemann indertijd moet hebben gehad toen hij de homeopathie uitvond, vormt dat geen enkele garantie dat het idee juist is. Althans dat is mijn ervaring. Ik zie geen enkele reden waarom dat in de geneeskunde anders zou kunnen zijn alleen omdat de gegevens daar wat lastiger te vergaren zijn. De enige serieuze, betrouwbare geneeskunde is daarom getoetste geneeskunde, Evidence Based Medicine.

Ook het tweede couplet van het medisch refrein tegen de Evidence Based Medicine, de uniciteit van ieder mens kan mij niet imponeren. Alsof niet de enige basis voor rationele geneeskunde is dat mensen *niet* uniek zijn, dat er een hele grote gemene deler is, die maakt dat wij een diersoort zijn, *Homo sapiens*, en dat wij samen ook nageslacht produceren. Niet ieder van u met ieder van u, maar gemiddeld gesproken. Zo weet ik dat bij u allemaal, zonder uitzondering, cyaankali de mitochondriale ademhalingsketen blokkeert zodat u allemaal na een adequate dosis cyanide omvalt en nooit meer opstaat. Mensen verschillen maar ze verschillen gelukkig maar een heel klein beetje van elkaar en dat maakt het ook mogelijk om rationele geneeskunde te bedrijven. Dat maakt het ook mogelijk om met een zo hoge mate van zekerheid te voorspellen dat een hoge dosis cyaankali bij ieder van u zal werken en dat een homeopathische C verdunning van cyaankali

geen enkel farmacologisch effect zou hebben op wie dan ook.

Vanwaar dan die heibel rond Evidence Based Medicine? Hoe kan iemand daar tegen zijn? De reden is simpel. Als de gegevens netjes op een rij staan wordt vaak duidelijk wat de beste medische procedure is. Het is dan logisch om de beste procedure vast te leggen in een richtlijn en richtlijnen leiden direct of indirect tot inperking van de professionele autonomie van elke dokter, dat wil zeggen de mogelijkheid van elke dokter om zelf te zeggen wat hij of zij voor zijn patiënt het beste vindt. Die inperking is nu al sterk maar met gedetailleerde richtlijnen in de hand kan elke patiënt ook makkelijker controleren of zijn dokter de beste geneeskunde toepast en zo niet de dokter voor tuchtraad of rechter dagen. Ook de overheid en de ziekenhuisdirecties krijgen meer wapens in handen om dokters binnen een nauwer gareel te dwingen. Het is die inperking van de dokter om te doen wat in zijn of haar hoofd opkomt waar mijns inziens de heibel door is ontstaan. Evidence Based Medicine is niets anders dan de beroemde trechter van Dunning met zijn bedreigende roosters. Werkt het, is het doelmatig, is het noodzakelijk, baat het meer dan het schaadt? De hele reutemeteut van alternatieve geneeskunde blijft uiteraard op die roosters hangen maar ook een deel van de persoonlijk aangekleurde diagnostiek en therapievarianten van de serieuze dokters zou de Dunningtrechter niet passeren.

Toch valt er op de voorstanders van Evidence Based Medicine nog wat aan te merken. Ik sprak laatst op een groot congres in de RAI georganiseerd door de aanhangers van de Evidence Based Medicine. Die aanhangers hebben zich verenigd in de Cochrane Collaboration, een club van dokters die de Evidence bestudeert, medische literatuur uitkamt en de resultaten vertaalt in Evidence Based Medicine. Kaf van koren scheiden, koren malen, extracten maken, in kleine goed verteerbare hapjes per computer aan de drukbezette dokter voeren, allemaal nuttige activiteiten. Veel meer dan normale kwaliteitscontrole is het echter niet. Die kwaliteitscontrole is in andere disciplines al lang gemeen goed. Zelf denken de deelnemers aan de Cochrane Collaboration daar anders over. Eén van de voormannen beweerde in de RAI heel serieus dat de Cochrane Collaboration belangrijker was dan het hele humane genoomproject. U weet dat dat genoomproject beoogt om alle genen van de mens te identificeren en hun functie op te helderen. Als dat project voltooid is over 10 jaar zal dat een mijlpaal zijn, niet alleen in de biologie en de geneeskunde, maar mijns inziens ook in de geschiedenis van de mensheid. Een mijlpaal die wij over duizend jaar nog zullen zien staan. Dat de deelnemers aan de Cochrane Collaboration hun bescheiden pogingen

om enige kwaliteitscontrole te introduceren in de geneeskunde met deze mijlpaal vergelijken lijkt mij een typisch staaltje van medische zelfgenoegzaamheid. Zo ben ik aan het eind van deze voordracht dus toch nog uitgekomen bij de opgegeven titel.

Gruwelen met Huber

Over Satanisch Ritueel Misbruik

Harald Merckelbach

Dit stuk gaat over iets dat helemaal niet bestaat, namelijk satanisch ritueel misbruik. Er bestaan hoogstens theorieën over satanisch ritueel misbruik. Met die theorieën is iets merkwaardigs aan de hand: zij bestaan op hun beurt uit series van onsamenvhangende aannames. Een telkens terugkerende aanname is dat onze samenleving wordt geplaagd door een internationaal netwerk van satanscultussen. Dat netwerk zou dood en verderf zaaien onder onschuldige kinderen of kinderen zo traumatiseren dat zij er een meervoudige persoonlijkheid aan over houden. Hoe bizar dit alles ook mag klinken, er zijn serieus bedoelde boeken waarin in deze zin over satanscultussen en het onheil dat zij aanrichten wordt geschreven. Een goed voorbeeld is het boek van de Duitse psychotherapeute Michaela Huber (1997). Van haar *Meervoudige Persoonlijkheden: Een handboek voor overlevenden van extreem geweld* werden in Duitsland meer dan 20.000 exemplaren verkocht. Huber geeft de volgende typering van satanisch ritueel misbruik en wij parafaseren haar nu (zie voor letterlijke citaten: Merckelbach, 1998a):

- satanscultussen mishandelen en doden kinderen en dieren.
- satanscultussen zijn internationaal opererende netwerken en hebben verbindingen met (neo)nazi's en de georganiseerde misdaad.
- satanscultussen zijn hiërarchisch opgebouwd; daders op de hoogste niveaus komen vaak uit de beste kringen. Te denken valt aan officieren van justitie, rechters en politici.
- satanscultussen weten zich gesteund door een machtige nationale en internationale lobby.
- satanscultussen maken gebruik van aan de CIA ontleende martelmethode en hersenspoeltechnieken.

In haar boek doet Huber ook uitspraken over de omvang van het probleem. Sprekend over haar eigen land, Duitsland, meldt zij dat daar germanofascistische sektes actief zijn die Deze kinderen houden daar een

meervoudige persoonlijkheid aan over of, nog erger, sterven. Want tijdens bijeenkomsten van die satanscultussen wordt een groot aantal ernstige delicten gepleegd, variërend van illegale abortussen en kannibalisme tot aan rituele moord op baby's en kinderen, aldus nog steeds Huber.

Wie mocht denken dat Huber een overspannen psychotherapeute is die door haar vakgenoten wel genegeerd zal worden heeft het goed mis. Het boek van Huber werd in Nederland met enig enthousiasme ontvangen. 'Zonder meer de meest complete Nederlandstalige samenvatting van datgene wat in de professionele literatuur en de klinische praktijk in omloop is,' oordeelde bijvoorbeeld psychotherapeut Koopmans (1997) in het huisorgaan van de Nederlandse RIAGGs. En ook plegen allerlei Nederlandse auteurs naar het boek van Huber te verwijzen als betrof het een standaardwerk (zie voor een treffende illustratie Draijer, Van der Hart & Boon, 1996). Het is zodoende niet verwonderlijk dat ideeën in het genre van Huber met enige regelmaat worden aangetroffen bij respectabele, Nederlandse psychotherapeuten. Laten wij een voorbeeld daarvan nader onder de loep nemen. De hoogleraar psychologie Onno van der Hart schreef samen met zijn collega's (1997; p.137) nog niet zo lang geleden in een Amerikaans handboek:

'There is a growing concern among Dutch clinicians treating patients with multiple personality disorder (..) in the phenomenon of satanic ritual abuse (SRA) and its psychological sequelae for survivors of such an extreme form of abuse (satanic cult survivors).'

In rond Nederlands zeggen deze auteurs dat zij en anderen zich in toenemende mate zorgen maken over satanisch ritueel misbruik en de gevolgen die dat heeft voor slachtoffers. De auteurs gaan er blijkbaar vanuit dat satanisch ritueel misbruik echt bestaat, ook in Nederland. En inderdaad, wie hun hoofdstuk leest zal zien dat zij allerlei geruchtmakende zedenzaken in ons land, zoals de Oude-Pekelazaak, onder de definitie van satanisch ritueel misbruik proberen te brengen.

Wat de wetenschap ons zegt

Wij staan zo uitvoerig bij Huber en Van der Hart stil om de volgende redenen: in beide gevallen gaat het om teksten die wetenschappelijk verantwoord heten te zijn en die in 1997 verschenen. Met name dat verschijningsjaar moet worden benadrukt. Het punt is namelijk dat de

genoemde auteurs anno 1997 hadden kunnen weten dat satanisch ritueel misbruik niet bestaat.

Nogmaals: wie het heeft over satanisch ritueel misbruik praat over potentieel zeer ernstige delicten en het ligt derhalve voor de hand dat in diverse landen uitvoerig is onderzocht of dergelijk misbruik bestaat. Het begon in Amerika, waar Kenneth Lanning aan het begin van de jaren '90 in opdracht van de FBI alle dossiers doorlichtte waarin beschuldigingen van satanisch ritueel misbruik voorkwamen. Het ging om een paar honderd afzonderlijke gevallen. Lanning analyseerde deze dossiers vanuit een forensisch gezichtspunt. De redenering daarachter was deze: als er werkelijk satanische sektes actief zijn die slachtoffers martelen en doden en daar ook nog video-opnames van maken, dan moeten er vroeg of laat van dat soort zaken forensische sporen opduiken. Lanning (1992a, p. 40; 1992b, p.145) vroeg zich af of die sporen er zijn en het antwoord is helder:

'there is little or no evidence ... for large-scale baby breeding, human sacrifice, and organized satanic conspiracies. Now it is up to mental health professionals, not law enforcement, to explain why victims are alleging things that don't seem to be true.'

Een aantal jaren na Lanning was het de antropologe Jean La Fontaine die in opdracht van de Engelse regering een rapport uitbracht over de kwestie. Ze lichtte 84 Engelse gevallen door en bekeek in die gevallen alle procesverbalen van mogelijke getuigen, alle verklaringen van slachtoffers en verdachten etc. Kort en goed, zij maakte er een grondige dossierstudie van. Haar conclusie komt overeen met die van Lanning. Zij schrijft (La Fontaine, 1994; p.35):

'Rites that allegedly include torture and sexual abuse of children and adults, forced abortion and human sacrifice, cannibalism and bestiality may be labelled satanic or satanist. (..) There is no evidence that these have taken place in any of the 84 cases studied.'

Weer een ander onderzoek komt van Nederlandse bodem. Een aantal jaren geleden stelde de toenmalige staatssecretaris van Justitie een heuse Werkgroep Ritueel Misbruik in. Deze commissie moest onderzoek doen naar satanisch ritueel misbruik. De Werkgroep keek naar enige tientallen gevallen en deed dat wat haastiger en slordiger dan Lanning en La Fontaine, maar de conclusie was er niet anders om. De Werkgroep (1994; p.31) schreef:

'Vertegenwoordigers van de politie hebben in de besprekingen met de Werkgroep Ritueel Misbruik aangegeven dat, ondanks de grote aandacht die wordt gegeven aan meldingen van ritueel misbruik, steeds scepsis blijft bestaan over het voorkomen van dat verschijnsel. Uit de onderzoeken die door de politie zijn ingesteld naar aanleiding van meldingen van ritueel misbruik heeft men tot nu toe nog nooit kunnen vaststellen dat de beschuldigingen op waarheid berusten.

Ten slotte dient het een doel om stil te staan bij de studie van Bottoms, Shaver en Goodman (1996), een omvangrijke studie die werd uitgevoerd in Amerika. Deze onderzoekers volgden een andere strategie dan hun voorgangers. Bottoms en collega's legden aan bijna 3000 klinisch psychologen vragen voor als: 'bent u in uw praktijk ooit een geval tegengekomen van satanisch ritueel misbruik?' en 'zo ja, was er in dat geval onafhankelijk evidentie voor de beschuldigingen van satanisch ritueel misbruik?' Hun conclusie: 'only a minority of clinical psychologists have encountered ritual cases, but of those, the vast majority believe their clients' claims. Even so, the purported evidence for the allegations (..) is questionable' (Bottoms et al., 1994; p.1). In gewoon Nederlands: onafhankelijke evidentie voor satanisch ritueel misbruik werd niet gerapporteerd. Het onderzoek van Bottoms en collega's leverde nog een viertal andere, belangwekkende inzichten op. Ten eerste bleek er een wanverhouding te bestaan tussen het aantal klinisch psychologen en het aantal gemelde gevallen van satanisch ritueel misbruik. Als satanisch ritueel misbruik werkelijk op enige schaal voorkomt, mag men verwachten dat de slachtoffers van dat misbruik evenwichtig verdeeld zijn over de verzameling van klinisch psychologen. Dat is echter niet zo. Bottoms en collega's becijferden dat slechts 13% van de klinisch psychologen ooit één of meerdere 'gevallen' van satanisch ritueel misbruik had gezien. Op de tweede plaats bleek er ook een geografische wanverhouding te bestaan: de meeste gevallen van satanisch ritueel misbruik werden gerapporteerd vanuit de Bible Belt van Amerika. Op de derde plaats bleek de overgrote meerderheid van de verhalen over satanisch ritueel misbruik pas tijdens psychotherapie tot stand te komen. Op de vierde plaats bleek dat de psychotherapeuten bij wie zulks gebeurde voorafgaand daaraan vaak een 'workshop' over satanisch ritueel misbruik hadden gevolgd.

Complottheorieën en helpen ze de patiënt?

We begonnen dit verhaal met twee psychotherapeuten die anno 1997 nog beweren dat satanisch ritueel misbruik bestaat en een grote bedreiging vormt voor de volksgezondheid. De vraag rijst hoe het komt dat zij volharden in die mening en blijkbaar de toch tamelijk eenduidige onderzoeksresultaten terzake volkomen negeren. Het zal allemaal veel te maken hebben met de aard van de theorie die zij omarmen. Hierboven constateerden wij dat Hubers visie op satanisch ritueel misbruik vooral bestaat uit een serie losse en tamelijk bizarre aannames. We moeten daar nu wat specifieker over worden: in feite gaat het om een visie die bij voorbaat al rekening houdt met ontbrekende evidentie. Er is immers sprake van daders uit de betere en in elk geval zeer machtige kringen (officieren van justitie, rechters), typisch het soort dader dat forensische sporen kan laten verdwijnen. Dit zijn de contouren van een complottheorie en van dat soort theorieën gaat een grote verleiding uit omdat zij namelijk altijd waar gemaakt kunnen worden.

Verzekeringsstatistieken
(Crime Victims Compensation Program, 1996)

	Voor Therapie	Tijdens Therapie
Werk	25	3
Gehuwd	23	12
Suïcidaal	3	20
Opname	2	11
Automutilatie	1	8

Dit overzicht heeft betrekking op 30 personen.

Men zou het volgende kunnen tegenwerpen. Als een paar psychotherapeuten blijven roepen dat satanisch ritueel misbruik bestaat en hun patiënten hebben daar baat bij en het houdt de samenleving scherp voor het probleem van kindermishandeling, waarom zouden wij daar dan moeilijk over doen? We stuiten hier op de kern van de zaak. Om te beginnen is het maar helemaal de vraag of patiënten er baat bij hebben als zij in de loop van een therapie zichzelf gaan definiëren als slachtoffers van satanisch ritueel misbruik. De bovenstaande tabel laat enkele cijfers zien over patiënten die in de loop van de therapie tot het inzicht kwamen dat zij slachtoffer waren van satanisch ritueel misbruik en op grond daarvan een beroep deden op een compensatieregeling van de staat Washington (voor details: Loftus, 1997).

Voor therapie hadden de meeste patiënten werk en was het merendeel van hen getrouwd, maar tijdens en na de therapie raakten veel patiënten hun werk en hun partner kwijt. Parallel daaraan steeg het aantal sucidepogingen, het aantal psychiatrische opnames en het aantal gevallen van zelfverwonding (automutilatie) in deze groep. Voor de volledigheid moet nog worden vermeld dat alle patiënten beweerden het slachtoffer te zijn geweest van martelingen, terwijl bij geen van hen littekenweefsel of andere medische evidentie daarvoor werd aangetroffen. Het financiële beroep dat deze patiënten deden op het compensatiefonds was gemiddeld circa 12.000 dollar. In de regel ligt een beroep op dit fonds voor psychische bijstand in de orde van grootte van 3000 dollar (Loftus, 1997). Ofschoon op zulke verzekeringsstatistieken heel wat is af te dingen, valt toch moeilijk aan de indruk te ontkomen dat patiënten er niet beter van worden als zij in therapie ontdekken slachtoffer te zijn van satanisch ritueel misbruik.

Dan het tweede punt: houdt het praten over satanisch ritueel misbruik de samenleving alert? Is dat de instrumentele waarde van deze mythe? Zo'n redenering is moeilijk hard te maken omdat voor het tegendeel evenveel te zeggen valt. Doen alsof satanisch ritueel misbruik een vaststaand en veel voorkomend feit is, maakt van kindermishandeling een exotisch fenomeen en overschaduwde die vormen van kindermishandeling die maar al te gewoon zijn. Een stuitende illustratie biedt het geval van getuige X1 (Merckelbach, 1998b). Ten tijde van het justitiële onderzoek naar de handel en wandel van de Belgische kindermoordenaar Marc Dutroux, meldde X1 zich bij de politie met het verhaal dat zij een meervoudige persoonlijkheid bezat omdat zij jarenlang vertoefd had in een groot Belgisch netwerk van extreem sadistische pedofielen. Marc Dutroux zou slechts een onaanzienlijke pion zijn geweest in dit netwerk van zeer vooraanstaande lieden. Op gezag van een aantal psychotherapeuten nam de Belgische justitie het verhaal van X1 serieus. De verantwoordelijke rechters werden door de psychotherapeuten ingewijd in de theorie over satanisch ritueel misbruik en gewapend met die kennis verhoorden zij X1. De talrijke en vaak nachtelijke verhoren verliepen chaotisch en er kwamen nogal eens suggestieve manoeuvres aan te pas. Niettemin, de beschuldigingen over ritueel misbruik die de rechters op deze wijze aan X1 wisten te ontlokken, werden onderdeel van een omvangrijk nevendossier in de zaak Dutroux. Pas maanden later werd duidelijk dat die beschuldigingen goeddeels ongegrond waren. De prijs die hier werd betaald voor gruwelverhalen à la Huber was een aanzienlijke vertraging in de berechting van Marc Dutroux.

Literatuur

- Bottoms, B.L., Shaver, P.R. and Goodman, G.S. (1996). An analysis of ritualistic and religion-related child abuse allegations. *Law and Human Behavior*, 20, p.1-33.
- Draijer, N., Van der Hart, O. and Boon, S. (1996). De validiteit van de diagnose MPS. *De Psycholoog*, 31, p.322-327.
- Huber, M. (1997). *Meervoudige persoonlijkheden: een handboek voor overlevenden van extreem geweld*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Koopmans, C. (1997). Gepassioneerd boek over meervoudige persoonlijkheden. *Psy*, 2, p.18.
- La Fontaine, J.S. (1994). *The extent and nature of organised and ritual abuse: Research Findings*. London: HMSO.
- Lanning, K. (1992a). *Investigator's guide to allegations of 'ritual' child abuse*. Quantico, VA, USA: FBI Academy.
- Lanning, K. (1992b). A law enforcement perspective on allegations of ritual abuse. In: D.K. Sakheim & S.E. Devine (Eds.), *Out of the darkness: Exploring satanism and ritual abuse*. New York: Lexington.
- Loftus, E. (1997). Repressed memory accusations: Devastated families and devastated patients. *Applied Cognitive Psychology*, 11, p.25-30.
- Merckelbach, H. (1998a). Toekomst voor MPS? *De Psycholoog*, 33, p.127-129.
- Merckelbach, H. (1998b). Hoe het afliep met getuige X1. *Directieve Therapie*, 18, p.400-409.
- Van der Hart, o., Boon, S. and Heijtmajer Jansen, O. (1997). Ritual abuse in European Countries: A clinician's perspective. In: G.A. Fraser (Ed.), *The dilemma of ritual abuse: Cautions and guides for therapists*. Washington DC, USA: APA Press.
- Werkgroep Ritueel Misbruik (1994). *Rapport van de Werkgroep Ritueel Misbruik*. Den Haag: Ministerie van Justitie.

Het nut van domheid

Matthijs van Boxsel

Producenten van volslagen nonsens zijn zeldzaam in Nederland.
Piet Grijs

Est aliquid delirii in omni magno ingenio.

Herman Boerhaave

Het aandeel van de domheid in wetenschap en technologie wordt ernstig onderschat. Gedreven door een krankzinnige obsessie of een absurde hypothese is de mens tot grote wetenschappelijke vondsten gekomen. Overtuigd van de invloed van de planeten op het lot van het individu, baanden de astrologen de weg voor de astronomie. Op zoek naar goud, de steen der wijzen en de vijfde essentie, leverden de alchimisten ons het laboratorium, fosfor en het buskruit. In een poging het bestaan van God uit de natuur te verklaren, droegen de sneeuwtheologen bij tot de kristallografie.

Tegenover het magische denken dat zijn wijsheid baseerde op de autoriteit van openbaring en traditie, met de wetenschapper als ingewijde, werd in de 16de en 17de eeuw alle hoop gevestigd op het experiment en de wiskundige methode als bronnen van kennis. Het wetenschappelijk denken werd gelijkgesteld aan een foutloos, rechtlijnig proces waarin geen plaats was voor fantasie, irrationaliteit of tegenstrijdigheid. Om tot de waarheid te geraken diende men te beginnen met een stelselmatige twijfel en het uitbannen van vooroordelen.

Dat domheid kon worden vermeden was een dwaze, maar nuttige illusie, die heeft bijgedragen tot de 'wetenschappelijke revolutie'.

Pas eind 19de eeuw drong het inzicht door dat domheid niet een zintuiglijk of geestelijk gebrek is, maar een zelfstandig verschijnsel dat onlosmakelijk met ons denken is verbonden, en alleen achteraf valt te

* Er zit een korreltje waanzin in elke grote geest.

corrigeren. Domheid is het onuitputtelijk vermogen van de mens om zichzelf dwars te zitten. De verblinding door de eerste indruk, systeemdwang, de neiging de hele wereld te zien in het licht van een pakkende metafoor, holisme, substantialisme, animisme, routine, statistiek en andere dwaasheden, zijn de oorzaak van vertraging, stilstand en achteruitgang in de wetenschappelijke ontwikkeling. *Maar tegelijkertijd is domheid functioneel noodzakelijk.* Kennis is niets dan het product van een reeks min of meer mislukte pogingen de obstakels te overwinnen die het denken eigen zijn.

De wetenschapper is door Hermann Helmholtz wel vergeleken met een bergbeklimmer die met vallen en opstaan de top bereikt van een nog niet eerder bedwongen berg. Op de top kan hij pas zien welke weg hij eigenlijk had moeten nemen. Die kortste route achteraf wordt 'de wetenschappelijke methode' genoemd. Vanuit wetenschappelijk oogpunt is alleen die route achteraf van belang.

Mij interesseren daarentegen juist de dwalingen die aan de eerste vondst vooraf zijn gegaan. De mislukking is een ondergewaardeerd element, in statistisch opzicht zelfs de machtigste factor van ons bestaan.

Wijsheid valt alleen via schade en schande te bereiken. Maar doe niet als Bouvard en Pécuchet, de antihelden uit de gelijknamige roman van Gustave Flaubert. Toen ze lazen dat de Zwitser Hauy een nieuw kristal had ontdekt door per ongeluk een brok kalkspaat uit zijn handen te laten vallen, wierpen ze hun hele collectie mineralen aan diggelen in de hoop een nieuwe vondst te doen. Methodische domheid werkt contraproductief. Wijsheid is een onbedoeld neveneffect van onze handelingen, een stom geluk bij een stom ongeluk. Hoe dan gehandeld? Iedere goede wetenschapper en uitvinder voegt altijd een druppel domheid toe aan zijn handelingen. Die druppel domheid is het utopische, ongerijmde, onmogelijke dat ieder goed gekozen doel kenmerkt, iets dat tot mislukken gedoemd is en alleen dan, via schade en schande, tot een nieuwe wijsheid kan leiden.

De rol van de missers in onze successen wordt bij de presentatie meestal verhuld. Dit heeft bijgedragen tot het beeld van de universiteit als een ontoegankelijke burcht vol onfeilbare geleerden. De mens is echter van begin af aan intelligent en tot het einde toe dom.

In karikaturale vorm zien wij de idolen, cognitieve illusies en epistemologische obstakels, waar iedere wetenschapper noodzakelijk het slachtoffer van wordt, weerkeren in de werken van pseudo-wetenschappers en morosofen. Het gelach om de waanwijzen geeft blijk van ons kwade geweten.

Intussen valt er veel te leren van hun fouten, en bovenal veel te genieten van de vindingrijkheid waarmee zij hun waantheorieën onderbouwen.

In onze catalogus van morosofen zult u tevergeefs zoeken naar theorieën van New-Agegoeroes, creationisten, astrologen, psychoanalytici, theosofen, ufologen enzovoort. Voor verdere studie naar deze pseudo-wetenschappers verwijst ik naar het boek van Marcel Hulspas en Jan Willem Nienhuys *Tussen waarheid en waanzin* (Utrecht 1997, Breda 1998).

In onze brochure staan Nederlandse en Vlaamse denkers centraal wier ideeën zo absurd en monomaan zijn dat ze van de weeromstuit een welhaast literaire kwaliteit krijgen. Daarom draagt het boek van André Blavier over geleerde fantasten uit Frankrijk en Wallonië ook de titel *Les fous littéraires* (1982). Het gaat hier trouwens om mensen die zich over het algemeen uitstekend konden handhaven in de maatschappij. Het boek van Blavier berust op werk dat de Franse schrijver Raymond Queneau in 1930 is begonnen. Hij verzamelde literaire gekken door systematisch de planken van de Bibliothèque Nationale in Parijs af te stropen. Daarbij hanteerde Queneau een aantal strakke criteria die hij heeft uiteengezet in de roman *Les Enfants du Limon* (Parijs 1938): de auteur moest in het Frans hebben geschreven, in de 19de eeuw hebben geleefd, en zijn ideeën in boekvorm hebben gepubliceerd. Verder mocht hij geen voorgangers of navolgers hebben gehad: een garantie voor originaliteit. Ik heb de maatstaven van Queneau minder streng toegepast op Nederlandse schrijvers, om de simpele reden dat ware morosofen in ons land dun zijn gezaaid, ook al is er aan gesystematiseerde onwetendheid geen gebrek. Bovendien is er geen idee zo gek of het heeft hier te lande wel school gemaakt. Verder heb ik mij voorlopig beperkt tot de 20ste eeuw.

Aan de orde komen onder meer:

- Klaas Dijkstra die beweerde dat de aarde platte schijf is, met de Noordpool als centrum en de Zuidpool als een ondoordringbaar ijsgebergte rondom.
- De Aerodilettant (pseudoniem van Joh. Kerkhoff) die meent dat de planeet Aarde ooit een omloopsnelheid had van 55 dagen, wat de absurd hoge leeftijden van figuren uit het boek Genesis verklaart.
- Prof.dr. J.H.van den Berg die een direct verband legt tussen de in 1871 ontstane mode van de cul-de-Paris (het kussentje op de dameskont dat de rok doet welven) en de vernietigende nederlaag van de Fransen bij Sedan.

- Albert Delahaye die de stamplaats van de Friezen aanwijst in Vlaanderen.
- Jan van der Eerden die de plattegrond van de piramide van Cheops terugvindt in het stratenplan van 's-Hertogenbosch (De aanwezigheid van de put op de Markt komt overeen met die van de open graftombe in de koningskamer van de Grote Piramide').
- André Molenaar die bewijst dat de Elfstedentocht eigenlijk een bedevaartsroute is; je krijgt niet voor niets een kruisje aan de meet in Dokkum.
- Iman Wilkens die de Odyssee situeert in Zeeland, met Delft als Delphi, Zierikzee als Circe, en Vlissingen als Ulyssinge.
- Johannes Ottenhoff die meent dat de mondiale voorraad aardgas en aardolie het product is van miljarden mensen die zijn omgekomen tijdens de eerste ijstijd. Wie in zijn auto rijdt, verstookt kortom zijn voorouders.

Wij hebben nu ongeveer honderd Nederlandse en Vlaamse morosofen verzameld en hun theorieën zullen uitgebreid worden behandeld in een afzonderlijke aflevering van *De Encyclopedie van de Domheid*.

Overigens valt op dat uitzonderlijk veel morosofen een academische titel dragen. Wat doet denken aan de uitspraak van Tsjechov: 'De universiteit brengt alle bekwaamheden tot ontplooiing, waaronder ook de domheid.'

Oproep

Kent u nog Nederlandse of Vlaamse holle-aarde-ideologen, kwadrateurs van de cirkel, uitvinders van een perpetuum mobile, anti-Copernici, enzovoort, wees dan zo vriendelijk dit aan ons door te geven. Voorwaarde is wel dat hun theorieën in de een of andere vorm zijn gepubliceerd.

Bovendien verzoeken wij alle wetenschappers om onbeschoemd en ruimhartig melding te maken van hun eigen mislukkingen. Heeft u ooit een spectaculaire blunder begaan, of kent u een vakgenoot die royaal heeft misgetast, meldt ons dit dan. Het is geenszins de bedoeling de wetenschap aan de schandpaal te nagelen. Integendeel. Wij willen wijzen op het noodzakelijke, maar meestal verzwegen aandeel dat de blunders hebben in de ontwikkeling van onze kennis.

Masochisten en verklikkers, help ons van de domheid een succes te maken!

Adres: De Encyclopedie van de Domheid

p/a Uitgeverij Querido, Singel 262, 1016 AC Amsterdam

Over de auteurs

Willem B. Drees is bijzonder hoogleraar op de Nicolette-Bruining-leerstoel voor natuur- en techniekfilosofie vanuit een vrijzinnig-protestants perspectief aan de Universiteit Twente. Daarnaast werkt hij bij het Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit.

Govert Schilling is wetenschapsjournalist en schrijft onder meer in de Volkskrant, Intermediair en Science.

Maarten Raven is conservator van de Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Hij schreef o.m. *Schrift en schrijvers in het Oude Egypte*.

Midas Dekkers is bioloog. Hij publiceerde sinds 1979 tientallen boeken, onder meer *Lief dier* (1992), dat ook in Engelse en Duitse vertaling verscheen.

Marcel Miring is publicist. Hij schreef onder meer *In Babylon* (1998), *Het grote verlangen* (1992) en *Mendels erfenis* (1990).

Karin Spaink is publiciste. Haar bijdrage is gebaseerd op een gelijknamig essay, dat begin 1998 in een bundel is verschenen bij Nijgh & Van Ditmar. Ook die bundel heet: *M/V: doorhalen wat niet van toepassing is*.

Willem Wagenaar is psycholoog en Rector Magnificus te Leiden. Hij schreef onder meer *Identifying Ivan* (1988) en samen met Crombag en Van Koppen *Dubieuze Zaken*.

Piet Borst is bijzonder hoogleraar klinische biochemie aan de Universiteit van Amsterdam en staflid van het Nederlands Kanker Instituut, waarvan hij ten tijde van het Skepsiscongres ook directeur was. In 1999 verscheen *De vioolspelende koe en andere muizenissen*, een bundeling van columns in *NRC Handelsblad*.

Harald Merckelbach is hoogleraar psychologie (de experimentele psychologische studie van afwijkend gedrag) aan de Universiteit Maastricht. Hij schreef (met Crombag) *Hervonden herinneringen en andere misverstanden* (1996).

Matthijs van Boxsel is domgeer te Amsterdam, en werkt aan *De Encyclopedie van de Domheid*.

